

Research Article

Multilevel Analysis of Determinants of Tendency to Migrate from Iran in 2023

Mahmoud Moshfegh^{1*}, Rasoul Sadeghi², Sara Ahmadian³¹ Associate Professor of Demography, Department of Demography, Faculty of Social Sciences, Allameh Tabatabaee University, Tehran, Iran.² Professor of Demography, Department of Demography, Faculty of Social Sciences, University of Tehran & National Institute for Population Research, Tehran, Iran.³ Master's degree in Demography, Department of Demography, Faculty of Social Sciences, Allameh Tabatabaee University, Tehran, Iran.

ARTICLE INFO

Received: 21 June 2026

Revised: 08 September 2026

Accepted: 08 September 2026

Published: 20 September 2026

Keywords:

International migration,
Migration intention,
Multilevel analysis,
Regional inequality,
Human development.

ABSTRACT

Explaining migration intention requires attention to both individual characteristics and structural and contextual conditions that may influence its formation and translation into migratory action. The present study examines the individual- and provincial-level factors associated with migration intention from Iran using a multilevel approach. The study is based on a secondary analysis of individual-level data from 15,906 respondents to the 2023 National Survey of Values and Attitudes of Iranians combined with provincial-level data on human development, urbanization, the Gini coefficient, and employment, and employs two-level logistic regression using HLM 6. The findings showed that 38 percent of the respondents expressed an intention to migrate. Age (OR = 0.508, $p < 0.001$), being female (OR = 0.783, $p < 0.001$), and being married (OR = 0.679, $p < 0.001$) were significantly associated with lower migration intention, whereas higher educational attainment was significantly associated with greater migration intention (OR = 1.146, $p < 0.001$). At the provincial level, the Human Development Index had a positive and statistically significant association with migration intention (OR = 1.048, $p < 0.001$), while the urbanization rate showed a weak negative and statistically significant association (OR = 0.991, $p < 0.047$). These findings highlight the multilevel nature of migration intention and the importance of considering individual characteristics and regional development differences simultaneously when explaining migration intention in Iran.

Introduction

Migration intention represents a stage preceding migration behavior and does not necessarily result in actual migration. Studying migration intention is therefore important for understanding the conditions that shape migration-related decision-making.

Migration intention develops through the interaction between individual characteristics and contextual conditions. Age, gender, marital status, and education may influence individuals' resources and migration capabilities. At the same time, provincial differences in human development, urbanization, employment, and economic inequality may create distinct opportunities and constraints for individuals.

Although numerous studies have examined the determinants of migration, provincial conditions have been less frequently analyzed alongside individual characteristics. Accordingly, the present study investigates the individual- and provincial-level factors associated with migration intention from Iran through a multilevel analytical framework.

Methodology and Data

This quantitative study is based on a secondary analysis of data from the 2023 National Survey of Values and Attitudes of Iranians. The study population comprised individuals aged 18 years and older. The final analysis was conducted on 15,663

*Corresponding author: Mahmoud Moshfegh. Associate Professor of Demography, Department of Demography, Faculty of Social Sciences, Allameh Tabatabaee University, Tehran, Iran.

E-mail address: moshfegh@atu.ac.ir

E-ISSN: 2717-3208 / © National Institute for Population Research, Iran. This is an open access article under the CC BY 4.0 License (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

Cite this article:

Moshfegh, M., Sadeghi, R., Ahmadian, S. (2026). Multilevel analysis of determinants of tendency to migrate from Iran in 2023. *Iranian Population Studies Journal*, 10(2): 155-174.

<https://doi.org/10.22034/jips.2026.585986.1353>

respondents out of an initial sample of 15,906 individuals.

Intention to migrate permanently was measured through the question: "If the conditions were available, would you be willing to leave Iran permanently?" A "yes" response indicated migration intention. The individual-level variables included age, gender, marital status, educational attainment, household expenditure, home ownership, and attitudinal indicators. At the provincial level, the Human Development Index, urbanization rate, employment rate, and Gini coefficient were included in the analysis.

Given the binary nature of the dependent variable and the hierarchical structure of the data, multilevel logistic regression was employed. Individuals were considered level-one units, while provinces constituted the second level of analysis. A null model was first estimated to assess the existence of significant between-province variation, followed by the estimation of the final model incorporating individual- and provincial-level predictors.

Findings

The findings indicated that 38 percent of the respondents expressed an intention to migrate permanently from Iran. The proportion of respondents reporting migration intention varied across provinces, ranging from 32.2 to 45.3 percent. The null model confirmed statistically significant differences between provinces. The intraclass correlation coefficient was 0.013, indicating that approximately 1.3 percent of the variation in migration intention was attributable to differences between provinces.

At the individual level, age, being female, and being married were negatively and significantly associated with migration intention, whereas educational attainment had a positive and significant association. The odds ratio was 0.508 for age, 0.783 for women compared with men, 0.679 for married respondents compared with unmarried respondents, and 1.146 for educational attainment.

At the provincial level, the Human Development Index was positively and significantly associated with migration intention. The urbanization rate had a negative and very weak association with migration intention. The effects of the provincial Gini coefficient and employment rate were not statistically significant.

Discussion and Conclusion

The results indicate that migration intention from Iran is shaped through the interaction between individual characteristics and provincial conditions. Younger age, being male, being unmarried, and having higher educational

attainment were associated with a greater likelihood of migration intention.

The positive association between human development and migration intention suggests that, by increasing access to education, information, and skills, development may expand individuals' capabilities and range of choices. Therefore, migration policy should not focus exclusively on reducing economic pressures. It should also focus on creating employment opportunities, improving quality of life, reducing social inequalities, and providing opportunities for academic and professional advancement.

Because the data are cross-sectional and based on secondary analysis, the findings should be interpreted as statistical associations rather than definitive causal relationships.

Acknowledgement

This article is derived from the third author's master's thesis, "Multilevel Analysis of Determinants of Tendency to Migrate from Iran," which was completed with funding from the Tehran Province General Directorate of Sports and Youth, served as the basis for this article.

مقاله پژوهشی

تحلیل چندسطحی تعیین‌کننده‌های تمایل به مهاجرت از ایران در سال ۱۴۰۲

محمود مشفق^{*۱}، رسول صادقی^۲، سارا احمدیان^۳^۱ دانشیار جمعیت‌شناسی، گروه جمعیت‌شناسی، دانشکده علوم اجتماعی، دانشگاه علامه طباطبائی، تهران، ایران.^۲ استاد جمعیت‌شناسی، گروه جمعیت‌شناسی، دانشکده علوم اجتماعی، دانشگاه تهران، و موسسه تحقیقات جمعیت کشور، تهران، ایران.^۳ دانش‌آموخته کارشناسی ارشد جمعیت‌شناسی، گروه جمعیت‌شناسی، دانشکده علوم اجتماعی، دانشگاه علامه طباطبائی، تهران، ایران.

چکیده

اطلاعات مقاله

دریافت: ۱۴۰۵/۰۳/۳۱

اصلاح: ۱۴۰۵/۰۶/۱۷

پذیرش: ۱۴۰۵/۰۶/۱۷

انتشار: ۱۴۰۵/۰۶/۲۹

کلیدواژه‌ها:

مهاجرت بین‌المللی،

تمایل به مهاجرت،

تحلیل چندسطحی،

نابرابری منطقه‌ای،

توسعه انسانی.

تبیین تمایل به مهاجرت مستلزم توجه هم‌زمان به ویژگی‌های فردی و شرایط ساختاری و زمینه‌ای است که می‌توانند بر شکل‌گیری آن و تبدیل آن به اقدام مهاجرتی اثرگذار باشند. پژوهش حاضر با هدف تبیین چندسطحی تمایل به مهاجرت، داده‌های فردی «پیمایش ملی ارزش‌ها و نگرش‌های ایرانیان ۱۴۰۲» شامل ۱۵۹۰۶ نفر را با داده‌های سطح استانی (توسعه انسانی، شهرنشینی، ضریب جینی و میزان اشتغال) تلفیق کرده و با بهره‌گیری از مدل رگرسیون لجستیک دو سطحی با استفاده از نرم‌افزار HLM 6 انجام شد. نتایج نشان داد حدود دو پنجم از پاسخگویان تمایل به مهاجرت داشتند. نتایج مدل بیانگر آن است که در سطح فردی، سن رابطه‌ای منفی و معنادار با تمایل مهاجرت دارد ($OR = 0.508, P < 0.001$). افراد متأهل نسبت به مجردها احتمال کمتری برای ابراز این تمایل نشان می‌دهند ($OR = 0.679, P < 0.001$)، و این‌درحالی است که مردان بیش از زنان گرایش به مهاجرت دارند ($P < 0.001$). همچنین افزایش سطح تحصیلات با افزایش معنادار احتمال تمایل به مهاجرت همراه است ($OR = 0.783, P < 0.001$). در سطح استانی شاخص توسعه انسانی ($OR = 1.048, P < 0.001$)، و نسبت جمعیت شهری ($OR = 1.146, P < 0.001$) رابطه‌ای معنادار با تمایل به مهاجرت نشان می‌دهند. در مجموع، نتایج بر ماهیت چندسطحی تمایل به مهاجرت در ایران و ضرورت توجه هم‌زمان به عوامل فردی و تفاوت‌های توسعه‌ای مناطق تأکید می‌کند.

مقدمه

فرایند تصمیم‌گیری مهاجرتی است که پیش از وقوع رفتار مهاجرتی شکل می‌گیرد (Carling & Schewel, 2020). هرچند تمایل به مهاجرت الزاماً به مهاجرت واقعی منجر نمی‌شود، اما الگوهای آن به‌طور معناداری با شرایط اقتصادی، نهادی و فرهنگی جامعه مبدأ پیوند دارد (رضایی و صادقی، ۱۴۰۰). در سال‌های اخیر، افزایش توجه عمومی و سیاستی به موضوع مهاجرت در ایران، ضرورت شناخت عوامل

مهاجرت بین‌المللی در دهه‌های اخیر به یکی از مهم‌ترین جلوه‌های تحرک انسانی تبدیل شده و آثار گسترده‌ای بر ساختارهای جمعیتی، اقتصادی و اجتماعی جوامع مبدأ و مقصد برجای گذاشته است. در ادبیات معاصر مهاجرت، توجه پژوهش‌ها به تدریج از مطالعه جریان‌های بالفعل مهاجرت به بررسی مراحل پیشینی آن، به‌ویژه «تمایل به مهاجرت»، معطوف شده است. تمایل به مهاجرت مرحله‌ای پیشینی در

^{*} نویسنده مسئول: محمود مشفق. دانشیار جمعیت‌شناسی، گروه جمعیت‌شناسی، دانشکده علوم اجتماعی، دانشگاه علامه طباطبائی، تهران، ایران.نشانی ایمیل: moshfegh@atu.a.ir

استناد به این مقاله: محمود؛ صادقی، رسول؛ احمدیان، سارا (۱۴۰۵). تحلیل چندسطحی تعیین‌کننده‌های تمایل به مهاجرت از ایران در سال ۱۴۰۲. دوفصلنامه مطالعات جمعیتی، ۱۰(۲): ۱۵۵-۱۷۴.

ایران را در دو سطح فردی و استانی بررسی می‌کند. وجه تمایز پژوهش حاضر، تلفیق ویژگی‌های فردی و نگرشی افراد با شاخص‌های زمینه‌ای استان‌ها و آزمون هم‌زمان تفاوت‌های فردی و بین‌استانی در یک چارچوب چندسطحی است. در این چارچوب، استان به‌عنوان سطح دوم تحلیل در نظر گرفته شده است؛ زیرا تفاوت‌های توسعه‌ای، اقتصادی و اجتماعی میان استان‌ها می‌تواند بخشی از ناهمگونی مشاهده‌شده در تمایل به مهاجرت را توضیح دهد.

براین‌اساس، پژوهش حاضر با هدف تبیین چندسطحی عوامل مرتبط با تمایل به مهاجرت از ایران انجام شده است. در سطح فردی، نقش ویژگی‌های جمعیت‌شناختی، اجتماعی - اقتصادی و نگرشی و در سطح استانی، نقش شاخص‌های توسعه انسانی، شهرنشینی، نابرابری درآمدی و وضعیت بازار کار بررسی می‌شود. همچنین، با استفاده از مدل صفر، وجود تفاوت معنادار بین استان‌ها در تمایل به مهاجرت و ضرورت به‌کارگیری رویکرد چندسطحی آزمون می‌شود.

براین‌اساس، در سطح فردی، رابطه ویژگی‌های جمعیت‌شناختی و اجتماعی - اقتصادی شامل سن، جنس، وضعیت تأهل، سطح تحصیلات، هزینه خانوار و مالکیت مسکن و همچنین متغیرهای نگرشی و ارزشی شامل رضایت از زندگی، نگرش فرهنگی مدرن و پایبندی به ارزش‌ها و هنجارهای دینی با تمایل به مهاجرت بررسی می‌شود. در سطح استانی نیز اثر شاخص توسعه انسانی، میزان شهرنشینی، نرخ اشتغال و نابرابری درآمدی بر تمایل افراد به مهاجرت، پس از کنترل عوامل سطح فردی، مورد آزمون قرار می‌گیرد. افزون‌براین، با برآورد مدل صفر، وجود تفاوت معنادار بین استان‌ها در تمایل به مهاجرت و ضرورت استفاده از رویکرد چندسطحی بررسی می‌شود.

بر این مبنا، پرسش اصلی پژوهش چنین صورت‌بندی می‌شود: آیا تمایل به مهاجرت از ایران تحت تأثیر هم‌زمان عوامل سطح فردی و شرایط ساختاری استان محل سکونت قرار دارد و کدام یک از این عوامل پس از کنترل سایر متغیرها رابطه معناداری با تمایل به مهاجرت دارند؟ در سطح فرعی نیز پژوهش به این پرسش‌ها می‌پردازد که ویژگی‌های جمعیت‌شناختی، اجتماعی - اقتصادی و نگرشی افراد چه رابطه‌ای با تمایل به مهاجرت دارند؛ شرایط ساختاری و توسعه‌ای استان‌ها تا چه اندازه با این تمایل مرتبط است و آیا پس از کنترل ویژگی‌های فردی، همچنان تفاوت معناداری میان استان‌ها در تمایل به مهاجرت مشاهده می‌شود؟

مبانی نظری

تمایل به مهاجرت یکی از مراحل مهم در فرایند شکل‌گیری رفتار مهاجرتی است، اما نمی‌توان آن را معادل مهاجرت بالفعل دانست. در بسیاری از موارد، افراد ممکن است مهاجرت را مطلوب بدانند، درباره

شکل‌دهنده تمایل به مهاجرت را دوجندان کرده است. از آنجا که تمایل به مهاجرت می‌تواند پیش‌درآمد تصمیم و رفتار مهاجرتی باشد، مطالعه آن امکان شناسایی زود هنگام روندهای مهاجرتی و زمینه‌های اجتماعی مؤثر بر آن را فراهم می‌کند.

نتایج پیمایش‌های ملی سال‌های اخیر نشان می‌دهد که تمایل به مهاجرت در ایران در سطح قابل‌توجهی قرار دارد؛ به‌گونه‌ای که عبدالهی و رضایی گزارش کرده‌اند حدود ۴۲ درصد پاسخگویان تمایل به مهاجرت دارند (عبدالهی و رضایی، ۱۴۰۱). گسترش چنین گرایشی، به‌ویژه در میان گروه‌های دارای سرمایه انسانی بالاتر، می‌تواند پیامدهای مهمی برای پویایی‌های جمعیتی، بازار کار و توسعه اجتماعی کشور به همراه داشته باشد. این وضعیت، تمایل به مهاجرت را به یکی از مهم‌ترین مسائل اجتماعی و جمعیتی کشور تبدیل کرده است. تمایل به مهاجرت پدیده‌ای چندبعدی است که شکل‌گیری آن در تعامل میان ویژگی‌های فردی و شرایط زمینه‌ای محل زندگی صورت می‌گیرد.

در ایران، مطالعات متعددی عوامل مرتبط با تمایل به مهاجرت را بررسی کرده‌اند. یافته‌های این مطالعات بر نقش عواملی مانند امید و ارزیابی آینده، شبکه‌های مهاجرتی، تحصیلات، نگرش به شرایط جامعه و نابرابری‌های اجتماعی - اقتصادی تأکید دارند (بزرگ‌زاد و همکاران، ۱۴۰۰؛ رضایی و صادقی، ۱۴۰۰؛ عبدالهی و رضایی، ۱۴۰۱). با این حال، بخش قابل توجهی از پژوهش‌های موجود در سطح فردی انجام شده و تفاوت‌های زمینه‌ای میان مناطق و استان‌ها کمتر به‌صورت هم‌زمان با ویژگی‌های فردی در قالب مدل‌های چندسطحی آزمون شده است.

این خلأ سبب می‌شود سهم نسبی عوامل فردی و زمینه‌ای در تبیین تمایل به مهاجرت به‌درستی روشن نشود و پیوند میان ناهمگنی‌های منطقه‌ای و تصمیم‌گیری فردی به‌طور تجربی کمتر آزمون شود. در نتیجه، سهم نسبی عوامل فردی و زمینه‌ای در تبیین تمایل به مهاجرت همچنان نامشخص باقی مانده و شواهد تجربی کافی درباره میزان اثرگذاری مستقل شرایط ساختاری استان‌ها بر این پدیده در دسترس نیست.

ادبیات روش‌شناختی علوم اجتماعی نشان می‌دهد که در مطالعه پدیده‌های جمعیتی متأثر از زمینه، مدل‌های چندسطحی امکان تفکیک واریانس میان سطوح فردی و منطقه‌ای را فراهم می‌کنند و تصویر دقیق‌تری از سازوکارهای خرد و کلان به دست می‌دهند (Hox et al., 2017). براین‌اساس، ترکیب داده‌های پیمایشی ملی با شاخص‌های استانی می‌تواند فهم دقیق‌تری از نقش شرایط ساختاری در شکل‌گیری تمایل به مهاجرت در ایران فراهم آورد.

با توجه به این خلأ، پژوهش حاضر با استفاده از داده‌های پیمایش ملی ارزش‌ها و نگرش‌های ایرانیان (۱۴۰۲) و به‌کارگیری مدل رگرسیون لجستیک چندسطحی، عوامل مرتبط با تمایل به مهاجرت از

تمایل فرد برای مهاجرت اشاره دارد، درحالی که قابلیت به مجموعه فرصت‌ها و منابعی مربوط است که فرد برای تبدیل این ترجیح به یک امکان عملی در اختیار دارد. قابلیت صرفاً به منابع مالی محدود نیست، بلکه منابع انسانی و اجتماعی، مهارت‌ها، اطلاعات، شبکه‌ها و شرایط ساختاری و نهادی را نیز دربرمی‌گیرد. بنابراین، مهاجرت را نمی‌توان صرفاً نتیجه فشارهای ساختاری یا تصمیم مستقل فرد دانست؛ بلکه باید آن را حاصل تعامل عاملیت افراد با ساختار فرصت‌های موجود در محیط زندگی آنان در نظر گرفت (Carling & Schewel, 2020). چارچوب دهاس نیز مهاجرت را تابعی از آرزوها و قابلیت‌های مهاجرتی در مجموعه‌ای از ساختارهای فرصت جغرافیایی می‌داند و بر نقش فرایندهای گسترده‌تر تغییر اجتماعی و توسعه در شکل‌گیری این دو مؤلفه تأکید می‌کند.

نکته اساسی این رویکرد آن است که آرزو و قابلیت دو مؤلفه متمایز، اما مرتبط و متقابلاً اثرگذارند. افزایش منابع، آموزش، اطلاعات و ارتباطات می‌تواند قابلیت فرد برای مهاجرت را افزایش دهد و همزمان افق آرزوهای او را نیز گسترش دهد. از سوی دیگر، محدودیت منابع ممکن است فاصله میان آرزوی مهاجرت و امکان تحقق آن را افزایش دهد. ازاین‌منظر، توسعه اجتماعی و اقتصادی نیز رابطه‌ای ساده و خطی با مهاجرت ندارد؛ زیرا توسعه می‌تواند هم محدودیت‌های مهاجرت را کاهش دهد و هم از طریق افزایش منابع، آموزش، اطلاعات و آگاهی، آرزوها و قابلیت‌های مهاجرتی را افزایش دهد (De Haas, 2021).

مدل آرزو-قابلیت از این طریق چهار وضعیت نظری را از ترکیب دو مؤلفه آرزو و قابلیت متمایز می‌کند. در شرایط آرزوی پایین و قابلیت پایین، فرد تمایل چندانی به مهاجرت ندارد و هم‌زمان از فرصت‌ها و منابع لازم برای مهاجرت نیز برخوردار نیست. در شرایط آرزوی بالا و قابلیت پایین، فرد خواهان مهاجرت است، اما محدودیت منابع یا موانع ساختاری مانع تحقق آن می‌شود. در شرایط آرزوی پایین و قابلیت بالا، فرد از امکان مهاجرت برخوردار است، اما ترجیح می‌دهد در محل زندگی خود بماند. سرانجام، در وضعیت آرزوی بالا و قابلیت بالا، شرایط برای تبدیل تمایل به تصمیم و تحقق مهاجرت مساعدتر است (De Haas, 2021). بنابراین، قابلیت بالا به‌تنهایی به معنای مهاجرت نیست و آرزوی بالا نیز الزاماً به مهاجرت بالفعل منجر نمی‌شود.

جدول ۱. مدل نظری آرزو قابلیت‌های مهاجرتی و ارتباط آن با تمایل به مهاجرت.

Table 1. Expectations theoretical model of migration capacities and its relationship with the intention of migrating

قابلیت پایین		قابلیت بالا
آرزوی پایین	ماندن با محدودیت قابلیت	ماندن اختیاری
آرزوی بالا	آرزوی مهاجرت بدون تحقق	آمادگی بیشتر برای تحقق مهاجرت

منبع: برگرفته از (De Haas (2021); Carling & Schewel (2020)

آن بیندیشند یا حتی برای آن برنامه‌ریزی کنند، بدون آنکه درنهایت جابه‌جایی واقعی رخ دهد. ازاین‌رو، در ادبیات مهاجرت میان «تمایل یا آرزوی مهاجرت» و «مهاجرت بالفعل» تمایز گذاشته می‌شود. پژوهش‌های مربوط به آرزوهای مهاجرتی نیز نشان داده‌اند که عوامل فردی، اجتماعی، اقتصادی و زمینه‌ای می‌توانند در شکل‌گیری ترجیح افراد برای ماندن یا مهاجرت نقش داشته باشند (De Jong, 2000). بنابراین، مطالعه تمایل به مهاجرت امکان بررسی مرحله‌ای از فرایند مهاجرت را فراهم می‌کند که پیش از تحقق رفتار مهاجرتی قرار دارد. تبیین تمایل به مهاجرت در نظریه‌های کلاسیک مهاجرت عمدتاً از طریق عواملی مانند تفاوت‌های اقتصادی و اجتماعی مبدأ و مقصد، عوامل جاذبه و دافعه، انتظارات فرد از پیامدهای مهاجرت و ارزیابی هزینه‌ها و منافع جابه‌جایی صورت گرفت (Lee, 1966; Massey et al., 1993). در رویکردهای خردتر نیز تصمیم مهاجرتی تحت تأثیر انتظارات، هنجارها و ارزیابی فرد از مطلوبیت گزینه‌های مختلف قرار می‌گیرد (Jong & Fawcett, 1981). شواهد حاصل از مطالعات داخلی نیز نشان می‌دهد که تمایل به مهاجرت در ایران با مجموعه‌ای از عوامل اقتصادی، اجتماعی، نگرشی و ارزیابی افراد از شرایط زندگی مرتبط است (رضایی و صادقی، ۱۴۰۲). رویکرد سرمایه نیز بر نقش منابع اقتصادی، انسانی و اجتماعی در امکان انتخاب و انجام مهاجرت تأکید دارد (Bourdieu, 1986). همچنین شبکه‌های مهاجرتی و ارتباطات اجتماعی می‌توانند با کاهش هزینه‌های ادراک شده و افزایش دسترسی به اطلاعات و منابع، بر فرایند شکل‌گیری و تحقق مهاجرت اثرگذار باشند (Dekker & Engbersen, 2014).

با وجود اهمیت این رویکردها، تمرکز صرف بر عوامل دافعه و جاذبه یا بر تصمیم‌گیری فردی، تفاوت میان «خواستن مهاجرت» و «توانستن مهاجرت» را به‌طورکامل توضیح نمی‌دهد. فردی ممکن است انگیزه قوی برای مهاجرت داشته باشد، اما به دلیل فقدان منابع، اطلاعات، مهارت، شبکه اجتماعی یا وجود محدودیت‌های نهادی قادر به تحقق آن نباشد. در مقابل، فردی ممکن است از منابع و فرصت‌های لازم برای مهاجرت برخوردار باشد، اما مهاجرت را ترجیح ندهد. مطالعات انجام‌شده در ایران نیز نشان می‌دهند که تمایل به مهاجرت صرفاً تابع محدودیت‌های اقتصادی نیست و ادراک افراد از شرایط مبدأ و مقصد، فرصت‌های اجتماعی و اقتصادی و ارزیابی آنان از آینده می‌تواند در شکل‌گیری این تمایل نقش داشته باشد (رضایی و صادقی، ۱۴۰۲). همین تمایز، زمینه شکل‌گیری رویکرد «آرزو-توانایی» در مطالعات مهاجرت و سپس توسعه آن به چارچوب «آرزوها-قابلیت‌های مهاجرتی» را فراهم کرده است (Carling & Schewel, 2018).

در این رویکرد، مهاجرت حاصل برهم‌کنش دو مؤلفه اساسی، یعنی آرزو و قابلیت، در بستر ساختارهای فرصت است. آرزو به ترجیح یا

و محیط فرصت استان وارد مدل شده‌اند. این متغیرها مستقیماً قابلیت مهاجرت افراد را اندازه‌گیری نمی‌کنند؛ بلکه نشان می‌دهند افراد در چه محیط اقتصادی - اجتماعی و ساختاری قرار دارند. تفاوت استان‌ها از نظر توسعه، نابرابری، ساختار شهری و وضعیت بازار کار می‌تواند دامنه فرصت‌ها، منابع، اطلاعات و محدودیت‌های در دسترس افراد را متفاوت کند و از این طریق با شکل‌گیری آرزوها و قابلیت‌های مهاجرتی و در نهایت با تمایل به مهاجرت ارتباط داشته باشد (De Haas, 2021). شواهد مطالعات داخلی نیز اهمیت تفاوت‌های جغرافیایی و زمینه‌ای در فرایندهای مهاجرتی ایران را تأیید می‌کند. مطالعات انجام‌شده درباره مهاجرت داخلی و تمایل به مهاجرت نشان داده‌اند که تفاوت در سطح توسعه، توزیع امکانات، فرصت‌های اشتغال و آموزشی و شرایط اقتصادی مناطق می‌تواند با الگوهای جابه‌جایی و تمایل به مهاجرت ارتباط داشته باشد (صادقی و همکاران، ۱۴۰۰). براین اساس، دو سطح تحلیل در چارچوب نظری پژوهش از یکدیگر جدا نیستند، بلکه شرایط استانی در بستری قرار می‌گیرد که آرزوها و قابلیت‌های فردی در آن شکل می‌گیرند.

از این رو، تحلیل چندسطحی صرفاً یک انتخاب آماری نیست، بلکه با منطق نظری پژوهش سازگار است؛ زیرا افراد درون محیط‌های جغرافیایی متفاوت قرار دارند و بخشی از تفاوت در تمایل آنان ممکن است به ویژگی‌های همان محیط مربوط باشد. در مطالعات اجتماعی و جمعیتی، هنگامی که افراد در واحدهای بالاتر مانند استان‌ها یا مناطق جغرافیایی قرار گرفته‌اند، مدل‌های چندسطحی امکان تفکیک تفاوت‌های درون‌گروهی و بین‌گروهی و بررسی هم‌زمان عوامل فردی و زمینه‌ای را فراهم می‌کنند (کارشکی و حاجی‌نژاد، ۱۳۹۸). مدل چندسطحی امکان می‌دهد ارتباط ویژگی‌های فردی با تمایل به مهاجرت هم‌زمان با ارتباط شرایط استانی بررسی شود و ناهمگنی میان استان‌ها نیز موردتوجه قرار گیرد (Hox et al., 2017).

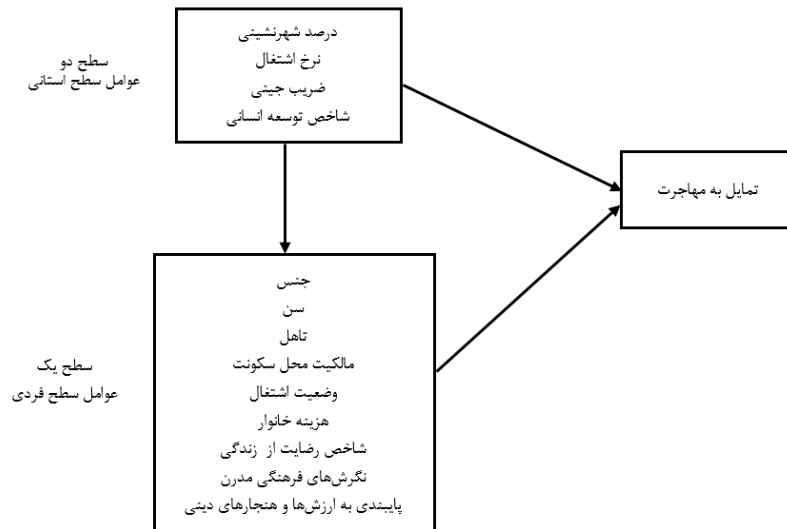
در نتیجه، مدل نظری پژوهش حاضر بر این فرض استوار است که تمایل به مهاجرت در نقطه تلاقی ویژگی‌های فردی، آرزوهای مهاجرتی، قابلیت‌های فرد و ساختار فرصت‌های محیطی شکل می‌گیرد. با این حال، از آنجا که داده‌های پژوهش مقطعی و ثانویه‌اند و متغیرهای آرزو و قابلیت مهاجرت به‌صورت مستقیم اندازه‌گیری نشده‌اند، روابط مشاهده‌شده در مدل تجربی به‌عنوان روابط آماری و شواهد سازگار با سازوکار نظری تفسیر می‌شوند، نه به‌عنوان اثبات روابط علی مستقیم. این ملاحظه از نظر روش‌شناختی اهمیت دارد و مانع از آن می‌شود که متغیرهای فردی یا استانی به‌صورت ساده و قطعی به‌عنوان «علت» تمایل به مهاجرت معرفی شوند.

این تمایز برای پژوهش حاضر اهمیت اساسی دارد؛ زیرا متغیر وابسته پژوهش تمایل به مهاجرت است، نه مهاجرت بالفعل. بنابراین، متغیرهای مورد بررسی باید بر اساس ارتباط احتمالی آنها با شکل‌گیری آرزوها، قابلیت‌ها و ارزیابی فرد از گزینه ماندن یا مهاجرت تفسیر شوند و یافته‌های پژوهش نباید مستقیماً به‌عنوان تبیین‌کننده تحقق مهاجرت واقعی تلقی شوند. این تفکیک همچنین امکان بررسی این موضوع را فراهم می‌کند که چرا برخی افراد با تمایل مشابه، به دلیل تفاوت در منابع و شرایط زمینه‌ای، مسیرهای متفاوتی را تجربه می‌کنند.

بر اساس مبانی نظری فوق، پژوهش حاضر رویکرد آرزوها- قابلیت‌های مهاجرتی را به‌عنوان چارچوب نظری اصلی خود انتخاب می‌کند. در این چارچوب، تمایل به مهاجرت به‌عنوان پیامدی از فرایند شکل‌گیری آرزوها و ارزیابی فرصت‌های مهاجرتی در نظر گرفته می‌شود. از این منظر، ویژگی‌های فردی و نگرشی افراد از یک سو و شرایط ساختاری محیط زندگی آنان از سوی دیگر، در شکل‌گیری این فرایند نقش دارند.

در سطح فردی، ویژگی‌های جمعیت‌شناختی و اجتماعی - اقتصادی می‌توانند از طریق منابع، محدودیت‌ها و افق‌های انتخاب فرد با تمایل به مهاجرت مرتبط باشند. برای مثال، تحصیلات با افزایش سرمایه انسانی، دسترسی به اطلاعات و آشنایی با فرصت‌های فراملی می‌تواند هم دامنه قابلیت‌های فرد و هم افق آرزوهای او را گسترش دهد. سن و وضعیت تأهل نیز با مرحله چرخه زندگی، مسئولیت‌های خانوادگی و هزینه‌های ادراک‌شده مهاجرت ارتباط دارند. جنسیت نیز می‌تواند از طریق تفاوت در دسترسی به منابع، فرصت‌های اقتصادی و اجتماعی و محدودیت‌های ساختاری، با آرزوها و قابلیت‌های مهاجرتی متفاوت همراه باشد. یافته‌های مرور نظام‌مند مطالعات آرزوهای مهاجرتی نیز نشان می‌دهد که عوامل فردی و زمینه‌ای در کنار یکدیگر در شکل‌گیری آرزوهای مهاجرتی اهمیت دارند (Aslany et al., 2021). متغیرهای نگرشی پژوهش، شامل رضایت از زندگی، نگرش فرهنگی مدرن و پایبندی به ارزش‌ها و هنجارهای دینی نیز در همین چارچوب قابل تفسیرند. این متغیرها در پژوهش حاضر مستقیماً سنجه آرزو یا قابلیت مهاجرت نیستند؛ بلکه عواملی هستند که می‌توانند بر ارزیابی فرد از مطلوبیت ماندن یا مهاجرت، انتظارات از آینده و ترجیحات مهاجرتی مرتبط باشند. از این رو، مسیر نظری این متغیرها به سمت تمایل به مهاجرت، از طریق ارزیابی فردی از مطلوبیت گزینه‌ها و شکل‌گیری ترجیحات مهاجرتی مفهوم‌پردازی می‌شود.

در سطح استانی، شاخص توسعه انسانی، ضریب جینی، نسبت جمعیت شهری و نرخ اشتغال به‌عنوان نماینده‌هایی از شرایط ساختاری

شکل ۱. مدل تعیین‌کننده‌های تمایل به مهاجرت

Figure 1. Framework of factors influencing migration intent

ادراکی هستند و نمی‌توان آنها را به یک عامل منفرد تقلیل داد (Aslany et al., 2021). از این منظر، بررسی تمایل به مهاجرت مستلزم توجه هم‌زمان به منابع و موقعیت فرد و محیط اجتماعی و اقتصادی‌ای است که فرد در آن زندگی می‌کند.

در سطح فردی، ویژگی‌های جمعیت‌شناختی و اجتماعی - اقتصادی از مهم‌ترین عوامل مرتبط با تمایل به مهاجرت‌اند. سن، جنسیت، تحصیلات و وضعیت تأهل می‌توانند از طریق تفاوت در منابع، مسئولیت‌های خانوادگی، مرحله چرخه زندگی و دسترسی به فرصت‌ها بر ترجیحات مهاجرتی اثر بگذارند. برای مثال: تحصیلات، تنها یک شاخص موقعیت اجتماعی نیست، بلکه می‌تواند از طریق افزایش مهارت، سرمایه انسانی، دسترسی به اطلاعات و آگاهی از فرصت‌های خارج از کشور، هم قابلیت مهاجرت و هم افق آرزوهای فرد را گسترش دهد (De Haas et al., 2019). از این رو، افزایش منابع فردی الزاماً با کاهش تمایل به مهاجرت همراه نیست و حتی ممکن است در برخی شرایط، از طریق افزایش توانایی دسترسی به فرصت‌های خارج از کشور، تمایل به مهاجرت را تقویت کند. این منطق با دیدگاه‌هایی که بر نقش سرمایه انسانی و اجتماعی در فرایندهای مهاجرتی تأکید دارند نیز سازگار است (Bourdieu, 1986).

مطالعات داخلی نیز شواهدی در حمایت از اهمیت عوامل فردی ارائه کرده‌اند. رضایی و صادقی در بررسی تمایل ایرانیان به مهاجرت، بر چندبعدی بودن عوامل تعیین‌کننده آن تأکید کرده‌اند و نشان داده‌اند که تمایل به مهاجرت را نمی‌توان صرفاً بر اساس عوامل اقتصادی توضیح داد (رضایی و صادقی، ۱۴۰۰). همچنین، عبدالحی و رضایی با استفاده از تحلیل ثانویه داده‌های پیمایش سرمایه اجتماعی، عوامل

در این مدل، رابطه میان دو سطح به معنای آن نیست که متغیرهای استانی مستقیماً ویژگی‌های فردی را تغییر می‌دهند؛ بلکه سطح استانی به عنوان زمینه‌ای عمل می‌کند که درون آن ویژگی‌ها، منابع و ترجیحات فردی معنا پیدا می‌کنند. از این رو، مدل چندسطحی پژوهش امکان می‌دهد ضمن بررسی ارتباط متغیرهای سطح فردی با تمایل به مهاجرت، مشخص شود که آیا پس از کنترل تفاوت‌های فردی، شرایط زمینه‌ای استان نیز با تفاوت در تمایل به مهاجرت ارتباط دارد. به این ترتیب، ساختار تحلیلی پژوهش از یک سو مسیرهای نظری سطح فردی و از سوی دیگر مسیر زمینه‌ای سطح استانی را به صورت هم‌زمان در تبیین تمایل به مهاجرت در نظر می‌گیرد.

پیشینه پژوهش

تمایل به مهاجرت بین‌المللی پدیده‌ای چندبعدی است که در تعامل میان ویژگی‌های فردی، منابع و نگرش‌های افراد و شرایط اجتماعی - اقتصادی محیط زندگی شکل می‌گیرد. در ادبیات جدید مهاجرت، میان «آرزوی مهاجرت» و «قابلیت مهاجرت» تمایز گذاشته می‌شود؛ به این معنا که مطلوب دانستن مهاجرت الزاماً به معنای برخورداری از امکان تحقق آن نیست. افراد ممکن است مهاجرت را مطلوب بدانند، اما به دلیل محدودیت منابع مالی، مهارت، اطلاعات، شبکه‌های اجتماعی یا موانع نهادی و ساختاری از قابلیت کافی برای تحقق آن برخوردار نباشند. در مقابل، برخورداری از منابع و فرصت‌های مهاجرت نیز لزوماً به مهاجرت منجر نمی‌شود، زیرا فرد ممکن است با وجود قابلیت جابه‌جایی، مانند را ترجیح دهد (Carling & Schewel, 2018). مرور نظام‌مند مطالعات نیز نشان می‌دهد که آرزوهای مهاجرتی حاصل تعامل مجموعه‌ای از عوامل اقتصادی، جمعیت‌شناختی، اجتماعی و

استان‌ها از نظر سطح توسعه، فرصت‌های شغلی، تمرکز امکانات، ساختار شهری و توزیع منابع می‌تواند باعث شود افراد دارای ویژگی‌های فردی مشابه، در محیط‌های متفاوتی از فرصت و محدودیت قرار گیرند. در نتیجه، زمینه جغرافیایی می‌تواند بر نحوه شکل‌گیری آرزوها، ارزیابی آینده و قابلیت تبدیل تمایل به انتخاب مهاجرتی اثرگذار باشد. این موضوع با یافته‌های مطالعات مهاجرت داخلی در ایران نیز همخوانی دارد. شهبازین و همکاران در مرور حیطه‌ای پژوهش‌های مهاجرت داخلی در ایران، بر نقش توسعه نامتوازن، تفاوت‌های درآمدی، فرصت‌های اشتغال و دسترسی نابرابر به امکانات اقتصادی و آموزشی تأکید کرده‌اند صادقی و همکاران نیز با بررسی رابطه تحصیلات، توسعه و مهاجرت‌های داخلی نشان داده‌اند که رابطه میان توسعه و مهاجرت را نمی‌توان به الگوی ساده «توسعه بیشتر، مهاجرت کمتر» تقلیل داد (عباسی‌شوازی و همکاران، ۱۳۹۵).

مطالعات داخلی در سطح جغرافیایی محدود نیز اهمیت عوامل زمینه‌ای را تأیید کرده‌اند. نوبخت و رستمعلی‌زاده (۱۴۰۴) در بررسی جوانان شهر بوشهر، تعیین‌کننده‌های زمینه‌ای و ساختاری تمایل به مهاجرت از کشور را موردتوجه قرار داده‌اند. همچنین، دراهکی در مطالعه جوانان شهرستان آبدانان، ارتباط عوامل جمعیتی و اجتماعی با تمایل به مهاجرت را بررسی کرده است (دراهکی، ۱۴۰۴). اهمیت این مطالعات برای پژوهش حاضر در آن است که نشان می‌دهند تمایل به مهاجرت در خلأ اجتماعی و جغرافیایی شکل نمی‌گیرد؛ باین‌حال، بخش قابل‌توجهی از مطالعات داخلی یا به گروه‌های خاص، مانند جوانان و نخبگان، یا به یک شهر و منطقه مشخص تمرکز داشته‌اند. بنابراین، تعمیم نتایج آنها به کل جامعه و بررسی هم‌زمان تفاوت‌های فردی و زمینه‌ای همچنان نیازمند پژوهش بیشتر است.

شواهد بین‌المللی نیز بر اهمیت هم‌زمان ویژگی‌های فردی و زمینه‌ای تأکید دارند. نشان داده شده است که ترجیحات افراد درباره ماندن، بازگشت یا مهاجرت مجدد تنها تحت تأثیر عوامل اقتصادی قرار ندارند و پیوندهای اجتماعی و زمینه‌ای نیز در شکل‌گیری این ترجیحات نقش دارند. هاگن زاگر و همکاران (۲۰۲۵) نیز با استفاده از داده‌های بیش از ۱۳ هزار فرد در ۲۵ اجتماع در آفریقا، آسیا و خاورمیانه نشان داده‌اند که آرزوهای مهاجرتی علاوه بر ویژگی‌های فردی، با شرایط سطح اجتماع ارتباط دارند و شدت برخی روابط فردی در زمینه‌های مختلف متفاوت است. این یافته از نظر روش‌شناختی اهمیت ویژه‌ای دارد؛ زیرا نشان می‌دهد بررسی تمایل به مهاجرت صرفاً در سطح فردی ممکن است بخشی از تفاوت‌های موجود را به شرایط زمینه‌ای نسبت دهد یا سهم واقعی محیط را نادیده بگیرد.

در مجموع، مرور مطالعات داخلی و خارجی نشان می‌دهد که تمایل به مهاجرت را می‌توان در سه حوزه مرتبط تحلیل کرد: نخست،

مرتبط با تمایل به مهاجرت از ایران را بررسی کرده‌اند و اهمیت مجموعه‌ای از عوامل اجتماعی و نگرشی را در کنار شرایط اقتصادی مورد توجه قرار داده‌اند (عبداللهی و رضایی، ۱۴۰۱). در سطح گروه‌های خاص نیز بزرگزاد، کاظمی‌پور و محسنی در مطالعه نخبگان ایرانی نشان دادند که گرایش به مهاجرت تحت تأثیر مجموعه‌ای از عوامل اجتماعی، اقتصادی و علمی - پژوهشی قرار دارد و فرصت‌های شغلی، علمی و اجتماعی در کنار شرایط اقتصادی مبدأ اهمیت دارند (بزرگزاد و همکاران، ۱۴۰۰). بنابراین، شواهد داخلی نشان می‌دهد که موقعیت فردی و میزان دسترسی او به منابع و فرصت‌ها، بخشی مهم از سازوکار شکل‌گیری تمایل به مهاجرت را توضیح می‌دهد؛ باین‌حال، این عوامل به‌تنهایی برای تبیین تفاوت‌های موجود میان افراد کافی نیستند.

در کنار منابع و ویژگی‌های عینی، ارزیابی ذهنی افراد از شرایط زندگی نیز در شکل‌گیری تمایل به مهاجرت اهمیت دارد. افراد دارای موقعیت اقتصادی یا اجتماعی مشابه ممکن است به دلیل تفاوت در ارزیابی کیفیت زندگی، رضایت از شرایط موجود، آینده شغلی، امکان پیشرفت و چشم‌انداز آینده، تمایل متفاوتی به مهاجرت داشته باشند. در همین راستا، اکبری (۱۴۰۰) با بررسی فهم ذهنی مهاجران از عوامل جاذبه و دافعه مبدأ و مقصد نشان داد که برداشت و ارزیابی افراد از شرایط محیطی در فرایندهای مرتبط با مهاجرت اهمیت دارد. از این منظر، تمایل به مهاجرت صرفاً واکنش مستقیم به شرایط عینی نیست، بلکه از طریق فرایند ارزیابی و تفسیر فرد از فرصت‌ها و محدودیت‌های موجود شکل می‌گیرد. بنابراین، متغیرهایی مانند رضایت از زندگی و نگرش‌های فرهنگی و ارزشی می‌توانند در کنار عوامل جمعیت‌شناختی و اقتصادی، بخشی از سازوکار شکل‌گیری ترجیحات مهاجرتی را توضیح دهند.

اهمیت نگرش‌ها و ارزش‌های فردی در مطالعات مهاجرتی از این جهت نیز قابل توجه است که مهاجرت صرفاً یک انتخاب اقتصادی نیست، بلکه با سبک زندگی، انتظارات، هویت، ارزش‌ها و ارزیابی فرد از آینده ارتباط دارد. در چارچوب رویکرد آرزوها - قابلیت‌ها، افزایش آگاهی و دسترسی به اطلاعات می‌تواند افق آرزوهای فرد را گسترش دهد، درحالی‌که ارزش‌ها و نگرش‌های فردی می‌توانند بر مطلوبیت ادراک‌شده ماندن یا مهاجرت اثر بگذارند (De Haas, 2021). برهمین‌اساس، بررسی تمایل به مهاجرت در جامعه ایران نیازمند توجه هم‌زمان به متغیرهای اقتصادی و جمعیت‌شناختی و نیز نگرش‌ها و ارزش‌های فردی است؛ موضوعی که در برخی مطالعات داخلی به‌صورت جداگانه موردتوجه قرار گرفته، اما کمتر در قالب یک مدل تحلیلی چندسطحی تلفیق شده است.

در کنار عوامل فردی، شرایط اجتماعی و اقتصادی محیط زندگی نیز می‌تواند دامنه فرصت‌ها و محدودیت‌های افراد را شکل دهد. تفاوت

که توسعه و برخورداری از منابع نه صرفاً به‌عنوان عوامل کاهش‌دهنده مهاجرت، بلکه به‌عنوان عواملی در نظر گرفته شوند که ممکن است هم‌زمان قابلیت‌های مهاجرتی و افق آرزوهای افراد را افزایش دهند (De Haas, 2021). از این منظر، پژوهش حاضر می‌کوشد تبیین تمایل به مهاجرت را از سطح ویژگی‌های منفرد افراد فراتر برده و آن را در پیوند میان عاملیت فردی، نگرش‌ها و ارزش‌ها و ساختار فرصت‌های استانی تحلیل کند.

روش پژوهش و داده‌ها

پژوهش حاضر از نوع مطالعات کمی و مبتنی بر تحلیل ثانویه داده‌های پیمایشی است. داده‌های سطح فردی از پیمایش ملی ارزش‌ها و نگرش‌های ایرانیان (۱۴۰۲) استخراج شده‌اند که توسط پژوهشگاه فرهنگ، هنر و ارتباطات اجرا شده است. این پیمایش با پوشش ملی، اطلاعات گسترده‌ای درباره ویژگی‌های جمعیت‌شناختی، اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی افراد فراهم می‌کند. جامعه آماری پژوهش شامل تمامی افراد ۱۸ سال و بیشتر ساکن کشور است که در چارچوب نمونه‌گیری پیمایش مورد بررسی قرار گرفته‌اند.

حجم اولیه نمونه شامل ۱۵۹۰۶ نفر بود. پس از حذف موارد دارای داده گمشده در متغیر وابسته (تمایل به مهاجرت)، حجم نمونه نهایی به ۱۵۶۶۳ نفر کاهش یافت. از آنجا که میزان داده‌های مفقود در سایر متغیرهای پژوهش ناچیز بود، تمامی تحلیل‌های بعدی بر اساس همین حجم نمونه انجام شد.

متغیرهای سطح دوم (استانی) از منابع رسمی استخراج شدند. شاخص‌های نرخ اشتغال، درصد شهرنشینی و ضریب جینی از داده‌های مرکز آمار ایران (۱۴۰۲) و شاخص توسعه انسانی (HDI) از پایگاه (Global Data Lab, 2022) اخذ شد. این متغیرها برای سنجش تفاوت‌های ساختاری و توسعه‌ای میان استان‌ها در مدل چندسطحی مورد استفاده قرار گرفتند.

متغیر وابسته پژوهش «تمایل به مهاجرت» است که بر اساس پرسش «اگر شرایط فراهم باشد، آیا حاضرید برای همیشه از ایران بروید؟» سنجیده شده است. این متغیر به‌صورت دودویی کدگذاری شد؛ به‌گونه‌ای که پاسخ «بله» برابر ۱ و پاسخ «خیر» برابر ۰ در نظر گرفته شد. باتوجه به ماهیت دودویی متغیر وابسته، از مدل رگرسیون لجستیک چندسطحی برای تحلیل داده‌ها استفاده شد (حسین‌زاده، ۱۴۰۳).

باتوجه به ماهیت انتزاعی و چندبعدی برخی مفاهیم مورد بررسی، برای سنجش سازه‌های نگرشی از شاخص‌های ترکیبی استفاده شد.

ویژگی‌های جمعیت‌شناختی و اجتماعی - اقتصادی فرد؛ دوم، نگرش‌ها، ارزش‌ها و ارزیابی‌های ذهنی و سوم، شرایط ساختاری و اجتماعی - اقتصادی محیط زندگی. در سطح فردی، منابع، سرمایه انسانی، موقعیت خانوادگی و نگرش‌ها می‌توانند بر آرزوها و قابلیت‌های مهاجرتی اثرگذار باشند؛ در سطح زمینه‌ای نیز توسعه، فرصت‌های اقتصادی، ساختار شهری و نحوه توزیع منابع می‌توانند محیط متفاوتی از فرصت و محدودیت ایجاد کنند. در نتیجه، رابطه میان فرد و محیط را نمی‌توان مستقل از یکدیگر تحلیل کرد.

با وجود گسترش مطالعات داخلی درباره مهاجرت، چند خلأ در ادبیات موجود قابل مشاهده است. نخست، بخشی از مطالعات داخلی بر مهاجرت داخلی تمرکز دارند و بخشی دیگر گروه‌های خاصی مانند جوانان، دانشجویان، نخبگان یا متخصصان را بررسی کرده‌اند. دوم، مطالعاتی که مستقیماً تمایل به مهاجرت از ایران را بررسی کرده‌اند، عمدتاً بر عوامل فردی، اجتماعی یا اقتصادی تمرکز داشته و کمتر شرایط ساختاری محل سکونت را در کنار ویژگی‌های فردی در یک مدل واحد بررسی کرده‌اند. سوم، حتی در مطالعاتی که به عوامل زمینه‌ای توجه داشته‌اند، تفکیک سهم ویژگی‌های فردی از تفاوت‌های ناشی از محیط جغرافیایی کمتر به‌صورت نظام‌مند انجام شده است. بنابراین، مسئله اصلی در ادبیات موجود، فقدان مطالعات مهاجرت در ایران نیست، بلکه کمبود پژوهش‌هایی است که عوامل فردی، نگرشی - ارزشی و ساختاری را به‌صورت هم‌زمان و در سطوح مختلف برای تبیین تمایل به مهاجرت بین‌المللی بررسی کنند.

براین اساس، پژوهش حاضر با استفاده از داده‌های پیمایش ملی، در سطح فردی ویژگی‌های جمعیت‌شناختی و اجتماعی - اقتصادی و همچنین متغیرهایی مانند رضایت از زندگی، نگرش فرهنگی مدرن و پایبندی به ارزش‌ها و هنجارهای دینی را بررسی می‌کند و در سطح استانی، شاخص توسعه انسانی، شهرنشینی، نرخ اشتغال و ضریب جینی را به‌عنوان شاخص‌هایی از شرایط زمینه‌ای وارد تحلیل می‌سازد. بدین ترتیب، پژوهش امکان بررسی این پرسش را فراهم می‌کند که آیا پس از کنترل تفاوت‌های فردی و نگرشی، شرایط ساختاری استان محل سکونت همچنان با تمایل افراد به مهاجرت از کشور ارتباط دارد یا خیر. نوآوری پژوهش حاضر، بنابراین، نه در ادعای نخستین بودن مطالعه تمایل به مهاجرت در ایران، بلکه در پیوند دادن نظام‌مند سطوح فردی و استانی در قالب یک مدل چندسطحی و تفسیر این روابط در چارچوب رویکرد آرزوها - قابلیت‌های مهاجرتی است. استفاده از رگرسیون لجستیک چندسطحی امکان تفکیک تفاوت‌های مرتبط با ویژگی‌های فردی از ناهمگنی میان استان‌ها را فراهم می‌کند و چارچوب آرزوها - قابلیت‌ها نیز امکان تفسیر روابط مشاهده‌شده را فراتر از منطق ساده فشارهای اقتصادی فراهم می‌سازد. به‌ویژه، این چارچوب اجازه می‌دهد

مهاجرت با ویژگی‌های جمعیت‌شناختی و اقتصادی افراد و همچنین نگرش‌ها، ارزش‌ها و ارزیابی آنان از شرایط زندگی ارتباط دارد. بنابراین، سن، جنس، وضعیت تأهل، تحصیلات و وضعیت اقتصادی، در کنار رضایت از زندگی، نگرش‌های فرهنگی مدرن و پابندی به ارزش‌های دینی و سنتی، در سطح فردی مدل وارد شدند. این ترکیب امکان بررسی هم‌زمان عوامل فردی و نگرشی و تمایز آنها از عوامل زمینه‌ای استان را فراهم می‌کند.

به‌منظور بررسی نقش شرایط زمینه‌ای استان محل سکونت، چهار متغیر شامل شاخص توسعه انسانی، ضریب جینی، نسبت جمعیت شهری و نرخ اشتغال در سطح دوم مدل وارد شدند. انتخاب این متغیرها باتوجه‌به چارچوب نظری آرزوها-قابلیت‌های مهاجرتی و با درنظرگرفتن اهمیت توسعه، نابرابری اقتصادی، ساختار شهری و وضعیت بازار کار در شکل‌گیری فرصت‌ها و محدودیت‌های محیط زندگی انجام شد. همچنین، دسترس‌پذیری داده‌های استانی و امکان تطبیق آنها با محل سکونت پاسخگویان در انتخاب متغیرها موردتوجه قرار گرفت.

شاخص توسعه انسانی استان (HDI) به‌عنوان شاخصی از سطح توسعه، شامل ابعاد سلامت، آموزش و سطح زندگی، از داده‌های (۲۰۲۲) Global Data Lab استخراج شد. ضریب جینی، نسبت جمعیت شهری و نرخ اشتغال نیز به‌ترتیب به‌عنوان شاخص‌های نابرابری درآمدی، ساختار شهری و وضعیت بازار کار استان، بر اساس داده‌های مرکز آمار ایران در سال ۱۴۰۲ وارد مدل شدند. مقدار هر یک از این شاخص‌ها بر اساس استان محل سکونت به افراد همان استان تخصیص یافت؛ بنابراین، این متغیرها بیانگر ویژگی‌های زمینه‌ای استان هستند و نه ویژگی‌های فردی پاسخگویان.

باتوجه‌به استفاده از داده‌های ثانویه، امکان وارد کردن همه ابعاد ساختاری مؤثر بر تمایل به مهاجرت وجود نداشت. عواملی مانند کیفیت حکمرانی، سرمایه اجتماعی، کیفیت نهادها و شبکه‌های مهاجرتی، با وجود اهمیت احتمالی، به دلیل نبود داده‌های استانی قابل تطبیق با داده‌های پیمایش در مدل وارد نشدند. از این‌رو، چهار شاخص مورد استفاده را باید نماینده بخشی از شرایط ساختاری و محیط فرصت استان‌ها دانست، نه سنج‌های جامع از تمام ابعاد زمینه‌ای مؤثر بر تمایل به مهاجرت. بر این اساس، تفاوت‌های باقی‌مانده میان استان‌ها می‌تواند علاوه بر متغیرهای واردشده، تحت تأثیر برخی عوامل زمینه‌ای مشاهده‌نشده نیز باشد.

در این پژوهش، مدیریت و پیش‌پردازش داده‌ها با استفاده از نرم‌افزار SPSS 26 انجام شد. جهت بررسی ساختار سلسله‌مراتبی و آزمون فرضیات پژوهش از مدل‌سازی چندقسطی در نرم‌افزار HLM6

ابتدا ساختار تجربی گویه‌ها با استفاده از تحلیل عاملی اکتشافی^۱ بررسی و کفایت داده‌ها برای تحلیل عاملی با شاخص KMO و آزمون کرویت بارتلت ارزیابی شد. همچنین، پایایی درونی شاخص‌ها با استفاده از ضریب آلفای کرونباخ سنجیده شد.

برای سنجش پابندی به ارزش‌های دینی و هنجارهای سنتی خانوادگی، ۱۲ گویه در سه حوزه مذهبی - معنوی، مناسکی - آیینی و هنجارهای اجتماعی - جنسیتی مورد استفاده قرار گرفت. مقدار KMO برابر با ۰/۹۰۴ و آزمون کرویت بارتلت معنادار بود ($P < ۰/۰۰۱$). نتایج EFA سازمان‌یافتگی گویه‌ها در دو حوزه کلی باورها و مناسک دینی و هنجارهای سنتی اجتماعی - جنسیتی را نشان داد. باتوجه‌به همبستگی میان عوامل ($r = ۰/۴۳۲$) و اشتراک مفهومی آنها، میانگین ۱۲ گویه به‌عنوان شاخص کلی این سازه محاسبه شد. آلفای کرونباخ شاخص برابر با ۰/۷۵ به دست آمد.

نگرش‌های فرهنگی مدرن با گویه‌های مرتبط با آزادی‌های فرهنگی و مدنی، سکولاریسم و برابری جنسیتی سنجیده شد. در EFA، پنج گویه مربوط به آزادی‌های فرهنگی و مدنی، شامل نگرش به استفاده از ماهواره، اینترنت و شبکه‌های اجتماعی، حضور در کنسرت، برگزاری جشن‌ها و آزادی پوشش، یک عامل منسجم با بارهای عاملی ۰/۷۳۶ تا ۰/۸۵۱ تشکیل دادند. دو گویه مربوط به جدایی دین از سیاست و گزینش استخدامی بدون توجه به عقاید مذهبی نیز عامل دیگری را تشکیل دادند. گویه مربوط به مخالفت با تبعیض جنسیتی، به دلیل تک‌گویه‌ای بودن، در شاخص ترکیبی وارد نشد. با اتکا به چارچوب مفهومی پژوهش و هم‌جهتی نظری ابعاد مورد استفاده، میانگین گویه‌های منتخب به‌عنوان شاخص ترکیبی نگرش‌های فرهنگی مدرن محاسبه شد. آلفای کرونباخ این شاخص ۰/۶۶ بود.

برای رضایت از زندگی، هشت گویه شامل رضایت از وضعیت مالی، مسکن، محله سکونت، اوضاع سیاسی، اقتصادی و فرهنگی زندگی در ایران و رضایت کلی از زندگی مورد استفاده قرار گرفت. مقدار KMO برابر با ۰/۸۵۳ و آزمون کرویت بارتلت معنادار بود ($P < ۰/۰۰۱$). باتوجه‌به هدف پژوهش در سنجش ارزیابی کلی فرد از شرایط زندگی، میانگین هشت گویه به‌عنوان شاخص کلی رضایت از زندگی محاسبه شد. آلفای کرونباخ این شاخص ۰/۸۵ به دست آمد.

در تمامی شاخص‌های ترکیبی، میانگین گویه‌های مربوط به سازه به‌عنوان نمره شاخص محاسبه و در سطح فردی وارد مدل چندسطحی شد. این شیوه، ضمن استفاده از اطلاعات چند گویه، امکان سنجش ترکیبی مفاهیم مورد مطالعه را فراهم کرد.

انتخاب متغیرهای سطح فردی بر اساس چارچوب نظری پژوهش و ادبیات تبیین تمایل به مهاجرت صورت گرفت. بر این اساس، تمایل به

^۱ EFA

استان زاست.

u_{ij} اثر تصادفی سطح استان را نشان می‌دهد که توزیع نرمال با میانگین صفر دارد.

در این پژوهش تنها عرض از مبدأ (Intercept) به صورت تصادفی در نظر گرفته شد و شیب متغیرهای سطح فردی ثابت فرض شد.

تحلیل‌ها در چهار گام انجام شد. در گام نخست مدل خالی^۱ برای محاسبه ضریب همبستگی درون خوشه‌ای^۲ برآورد شد تا سهم واریانس سطح استانی مشخص شود. ضریب همبستگی درون خوشه‌ای (ICC) برای تعیین میزان وابستگی پاسخ‌ها در سطح استان‌ها و ارزیابی ضرورت استفاده از مدل چندسطحی محاسبه شد. در مدل‌های لجستیک چندسطحی، ICC بر اساس فرمول

$$ICC = \tau_{00} / (\tau_{00} + 29/3)$$

محاسبه شد؛ که در آن ۳/۲۹ واریانس سطح اول در مدل لجستیک است. معناداری واریانس سطح دوم نشان‌دهنده وجود تفاوت‌های بین‌استانی در تمایل به مهاجرت و توجیه‌کننده به کارگیری مدل چندسطحی است. در گام دوم مدل سطح فردی با ورود متغیرهای فردی اجرا شد. در گام سوم متغیرهای سطح استانی به مدل افزوده شدند و در نهایت مدل نهایی با ورود هم‌زمان متغیرهای فردی و استانی برآورد شد. ضرایب مدل‌ها به صورت نسبت شانس^۵ گزارش شده و برای مقایسه مدل‌ها از شاخص‌های برازش AIC و BIC استفاده شده است (رضایی و صادقی، ۱۴۰۲).

ملاحظات اخلاقی

این پژوهش مبتنی بر تحلیل ثانویه داده‌های پیمایش ملی ارزش‌ها و نگرش‌های ایرانیان (۱۴۰۲) است. داده‌های مورد استفاده به صورت ناشناس و بدون هرگونه اطلاعات هویتی در اختیار پژوهشگران قرار گرفته است. تمامی مراحل گردآوری، پردازش و تحلیل داده‌ها با رعایت اصول محرمانگی، امانت‌داری علمی، صداقت پژوهشی و استانداردهای اخلاق در پژوهش انجام شده و نتایج صرفاً در چارچوب اهداف علمی پژوهش مورد استفاده قرار گرفته‌اند.

یافته‌ها

الف) توصیف ویژگی‌های نمونه و متغیرهای پژوهش

در این بخش، یافته‌های توصیفی پژوهش بر اساس ویژگی‌های جمعیت‌شناختی، اقتصادی و نگرشی پاسخگویان ارائه می‌شود (جدول ۲). نتایج نشان می‌دهد که ترکیب جنسیتی نمونه تقریباً برابر است؛

بهره‌گرفته شد و برای ترسیم نمودارهای تحلیلی و اعتبارسنجی مدل، از نرم‌افزار R استفاده گردید. باتوجه به ساختار سلسله‌مراتبی داده‌ها که در آن پاسخگویان در استان‌های مختلف توزیع شده‌اند، مفروضه "استقلال مشاهدات" در مدل‌های رگرسیون کلاسیک نقض می‌شود (غلامی، ۱۳۹۲). به همین دلیل، در این پژوهش از "مدل رگرسیون لجستیک چندسطحی" استفاده شد تا ضمن تفکیک واریانس بین‌سطحی (استانی) و درون‌سطحی (فردی)، برآوردی دقیق‌تر از ضرایب و خطاهای استاندارد حاصل شود (Hox, 2017).

در مرحله عملیاتی، تحلیل‌ها با استفاده از نرم‌افزار (HLM6) انجام گرفت. برای اجرای این مدل، داده‌ها در قالب دو فایل مجزا سازمان‌دهی شدند: فایل سطح اول^۱ شامل ویژگی‌های فردی و نگرشی پاسخگویان و فایل سطح دوم^۲ شامل متغیرهای ساختاری استان‌ها. این دو فایل در نهایت با استفاده از "کد استان" به‌عنوان کلید مشترک، مطابق با استانداردهای نرم‌افزار HLM ادغام گردیدند (کارشکی و حاجی‌نژاد، ۱۳۹۸).

مدل چندسطحی پژوهش به صورت زیر تعریف می‌شود:

سطح فردی:

$$\text{logit}(P_{ij}) = \beta_{0j} + \beta_1 (\text{Age}_{ij}) + \beta_2 (\text{Male}_{ij}) + \beta_3 (\text{Single}_{ij}) + \beta_4 (\text{Education}_{ij}) + \beta_5 (\text{Homeownership}_{ij}) + \beta_6 (\text{Religiosity}_{ij}) + \beta_7 (\text{LifeSatisfaction}_{ij}) + \beta_8 (\text{HouseholdCost}_{ij}) + \beta_9 (\text{ModernAttitude}_{ij})$$

در این پژوهش، متغیرهای سطح فردی شامل سن (Age)، جنس (Male)، وضعیت تأهل (Single)، سطح تحصیلات (Education)، مالکیت مسکن (Homeownership)، پایبندی به ارزش‌ها و هنجارهای دینی (Religiosity)، رضایت از زندگی (LifeSatisfaction)، هزینه خانوار (Household Cost) و نگرش فرهنگی مدرن (Modern Attitude) هستند که برای تبیین تمایل به مهاجرت در سطح خرد مورد تحلیل قرار گرفتند.

سطح استانی:

$$\beta_{0j} = \gamma_{00} + \gamma_{01} (\text{HDI}_j) + \gamma_{02} (\text{Urbanization}_j) + \gamma_{03} (\text{Employment}_j) + \gamma_{04} (\text{Gini}_j) + u_{0j}$$

در سطح کلان (استانی)، متغیرهای ساختاری شامل شاخص توسعه انسانی (HDI)، نسبت جمعیت شهری (Urbanization)، نرخ اشتغال (Employment) و ضریب جینی (Gini) به کار گرفته شدند تا اثرات زمینه‌ای و ساختاری استان بر متغیر وابسته (تمایل به مهاجرت) سنجیده شود.

P_{ij} که در آن احتمال داشتن تمایل به مهاجرت برای فرد i در

¹ Level 1

² Level 2

³ Null Model

⁴ ICC

⁵ Odds Ratio

در بعد اقتصادی، توزیع هزینه خانوار نشان می‌دهد که بیشترین سهم مربوط به گروه هزینه‌ای ۶ تا ۱۲ میلیون تومان با ۴۰/۸ درصد است. پس از آن، ۱۸/۸ درصد از خانوارها هزینه‌ای کمتر از ۶ میلیون تومان داشته‌اند و به ترتیب ۱۸/۰ درصد، ۱۰/۱ درصد و ۱۴/۳ درصد در گروه‌های هزینه‌ای ۱۲ تا ۱۵ میلیون، ۱۵ تا ۱۸ میلیون و بیش از ۱۸ میلیون تومان قرار گرفته‌اند. بیشترین فراوانی پاسخگویان در گروه هزینه‌ای ۶ تا ۱۲ میلیون تومان قرار دارد. از نظر رضایت از زندگی، اکثریت پاسخگویان ۷۳/۷ درصد سطح رضایت متوسط دارند، در حالی که ۱۹/۴ درصد دارای رضایت بالا و تنها ۶/۹ درصد رضایت پایین از زندگی داشته‌اند. در حوزه نگرش‌های فرهنگی مدرن، ۶۱/۸ درصد از افراد در سطح متوسط، ۳۴/۸ درصد در سطح بالا و تنها ۳/۴ درصد در سطح پایین قرار گرفته‌اند. بیشترین سهم پاسخگویان در سطح متوسط نگرش‌های فرهنگی مدرن قرار دارند و پس از آن سطح بالا قرار می‌گیرد. در خصوص پایبندی به ارزش‌ها و هنجارهای دینی، ۵۰ درصد پاسخگویان در سطح متوسط، ۴۱/۴ درصد در سطح بالا و ۸/۶ درصد در سطح پایین قرار دارند.

به‌طور کلی، نتایج توصیفی نشان می‌دهد که نمونه مورد مطالعه از نظر ویژگی‌های جمعیت‌شناختی، اقتصادی و نگرشی از تنوع مناسبی برخوردار است. بیشترین سهم پاسخگویان در گروه سنی ۳۰ تا ۴۹ سال، سطح تحصیلات متوسطه و دیپلم، وضعیت زناشویی متأهل و گروه هزینه‌ای ۶ تا ۱۲ میلیون تومان قرار دارند. همچنین اکثر افراد در سطوح متوسط رضایت از زندگی، نگرش فرهنگی مدرن و پایبندی به ارزش‌ها و هنجارهای دینی قرار گرفته‌اند.

طبق جدول ۳، توصیف متغیرهای استانی بر اساس چهار متغیر «درصد شهرنشینی»، «نرخ اشتغال»، «ضریب جینی» و «سطح توسعه استانی»^۱ ارائه شده است. درصد شهرنشینی در استان‌های کشور از ۵۲/۷ تا ۹۵/۹ درصد متغیر است که بیانگر تفاوت قابل توجه در ساختار سکونت استانی است. نرخ اشتغال در استان‌ها بین ۸۷/۶ تا ۹۴/۳ درصد در نوسان است. ضریب جینی استان‌ها بین ۰/۲۶۳ تا ۰/۴۲۰ متغیر است که نشان‌دهنده تفاوت در سطح نابرابری درآمدی میان استان‌هاست. شاخص توسعه انسانی استان‌ها نیز دامنه‌ای بین ۰/۶۷۱ تا ۰/۸۱۷ را نشان می‌دهد.

به‌طور کلی، متغیرهای سطح استانی از پراکندگی قابل توجهی برخوردارند. این تفاوت‌ها نشان می‌دهد که شرایط ساختاری استان‌های کشور یکسان نیست و بنابراین استفاده از مدل‌های چندسطحی برای بررسی همزمان عوامل فردی و زمینه‌ای در تبیین تمایل به مهاجرت قابل توجیه است.

به‌گونه‌ای که ۵۰/۳ درصد از پاسخگویان را مردان و ۴۹/۷ درصد را زنان تشکیل می‌دهند. از نظر سنی، بیشترین سهم مربوط به گروه سنی ۳۰ تا ۴۹ سال با ۴۵/۵ درصد است، در حالی که ۳۴/۶ درصد از افراد در بازه سنی ۱۵ تا ۲۹ سال قرار دارند و ۱۹/۹ درصد نیز سن ۵۰ سال و بیشتر را گزارش کرده‌اند. بیشترین سهم پاسخگویان در گروه سنی ۳۰ تا ۴۹ سال قرار دارد.

از حیث سطح تحصیلات، بیش از نیمی از پاسخگویان (۵۵/۷ درصد) دارای تحصیلات متوسطه و دیپلم بوده‌اند، در حالی که ۳۰/۷ درصد تحصیلات دانشگاهی و ۱۳/۶ درصد تحصیلات ابتدایی داشته‌اند. در خصوص وضعیت تأهل، نتایج نشان می‌دهد که ۶۲/۴ درصد از افراد متأهل و ۳۷/۶ درصد مجرد بوده‌اند. بنابراین، بیش از سه پنجم پاسخگویان در زمان اجرای پیمایش متأهل بوده‌اند. بررسی وضعیت مالکیت مسکن نیز نشان می‌دهد که ۶۱/۸ درصد از پاسخگویان مالک مسکن بوده و ۳۸/۲ درصد فاقد مالکیت مسکن هستند.

جدول ۲. توصیف متغیرهای سطح فردی

Table 2. Description of individual-level variables

متغیر	تعداد	درصد
جنس	مرد	۷۸۸۶
	زن	۷۷۷۷
سن	۱۵-۲۹	۵۴۱۹
	۳۰-۴۹	۷۱۲۹
	۵۰ به بالا	۳۱۱۵
تحصیلات	ابتدایی	۲۱۱۹
	متوسطه و دیپلم	۸۷۳۱
	تحصیلات دانشگاهی	۴۸۱۳
وضعیت تأهل	مجرد	۵۸۹۳
	متأهل	۹۷۷۰
مالکیت مسکن	مالک	۹۶۷۵
	غیرمالک	۵۹۸۸
هزینه خانوار	زیر ۶ میلیون	۲۹۳۹
	۶ تا ۱۲ میلیون	۸۴۰۱
	۱۲ تا ۱۵ میلیون	۲۴۹۹
	۱۵ تا ۱۸ میلیون	۱۵۸۵
رضایت از زندگی	بالای ۱۸ میلیون	۲۲۳۹
	کم	۱۰۷۶
	متوسط	۱۱۵۵۰
	زیاد	۳۰۳۷
نگرش‌های فرهنگی	کم	۵۲۶
	متوسط	۹۶۷۷
	زیاد	۵۴۶۰
پایبندی فردی به ارزش‌ها و هنجارهای دینی	کم	۱۳۶۲
	متوسط	۷۸۲۴
	زیاد	۶۴۷۷

¹ HDI: Human Development Index

جدول ۳. توصیف متغیرهای استانی (سطح دو تحلیل)

Table 3. Description of provincial variables (level 2 of analysis)

استان	درصد شهرنشینی	نرخ اشتغال	ضریب جینی	توسعه استانی
تهران	۹۴/۷	۹۳/۳	۰/۴۰۸۵	۰/۸۱۷
البرز	۹۳/۴	۹۲	۰/۳۱۲۴	۰/۸۱۷
اصفهان	۸۹/۵	۹۰/۸	۰/۲۹۱۵	۰/۸۱۲
یزد	۸۶/۹	۹۳	۰/۳۰۱۸	۰/۸۰۵
مازندران	۶۱/۳	۹۳/۷	۰/۲۸۱۰	۰/۸۰۵
سمنان	۸۲/۳	۹۳/۷	۰/۲۸۱۰	۰/۸۰۴
قم	۹۵/۹	۹۲/۸	۰/۲۸۲۰	۰/۷۹۷
ایلام	۷۱/۶	۹۳/۳	۰/۲۸۲۱	۰/۷۹۶
بوشهر	۷۵/۳	۹۲/۲	۰/۳۰۷۷	۰/۷۹۳
فارس	۷۲/۸	۹۲/۷	۰/۳۲۷۱	۰/۷۹۰
گیلان	۶۷/۱	۹۳/۱	۰/۲۸۰۵	۰/۷۸۵
خوزستان	۷۹/۴	۸۹	۰/۳۱۷۵	۰/۷۸۴
کرمانشاه	۸۰/۳	۸۷/۷	۰/۳۱۲۴	۰/۷۷۸
چهارمحال و بختیاری	۶۷/۳	۸۹/۳	۰/۳۰۷۲	۰/۷۷۷
قزوین	۷۹/۳	۹۳/۶	۰/۳۱۲۳	۰/۷۷۷
مرکزی	۷۹/۸	۹۳	۰/۳۰۵۷	۰/۷۷۳
کهگیلویه و بویراحمد	۵۸	۹۲/۳	۰/۳۰۳۸	۰/۷۷۳
آذربایجان شرقی	۷۴/۱	۹۳/۳	۰/۳۳۰۹	۰/۷۶۷
لرستان	۶۷/۳	۸۸/۱	۰/۳۵۳۸	۰/۷۶۳
خراسان رضوی	۷۵	۹۳/۷	۰/۳۰۱۹	۰/۷۶۳
کرمان	۶۲/۹	۹۱/۲	۰/۲۶۲۵	۰/۷۶۱
گلستان	۵۷/۷	۹۰/۳	۰/۳۹۹۷	۰/۷۵۸
همدان	۶۶/۶	۹۱/۹	۰/۳۹۴۸	۰/۷۵۶
زنجان	۶۹/۵	۹۳/۱	۰/۳۲۲۰	۰/۷۵۴
هرمزگان	۵۸/۸	۸۸/۶	۰/۳۱۵۵	۰/۷۵۱
اردبیل	۷۱/۹	۸۹/۸	۰/۳۰۷۱	۰/۷۴۳
آذربایجان غربی	۶۷/۹	۹۲/۹	۰/۳۰۷۱	۰/۷۴۲
خراسان جنوبی	۶۳	۹۴/۳	۰/۳۲۲۸	۰/۷۳۹
خراسان شمالی	۶۰/۸	۹۲/۵	۰/۳۲۰۴	۰/۷۲۹
کردستان	۷۴/۸	۸۹/۳	۰/۳۳۵۷	۰/۷۲۸
سیستان و بلوچستان	۵۲/۷	۸۷/۶	۰/۴۱۹۸	۰/۶۷۱

ب) تحلیل‌های دومتغیره

نتایج تحلیل‌های دومتغیره (جدول ۴) نشان می‌دهد که تمایل به مهاجرت با برخی ویژگی‌های جمعیت‌شناختی، اقتصادی و نگرشی رابطه معناداری دارد. از نظر ویژگی‌های جمعیت‌شناختی، سن رابطه‌ای منفی و معنادار با تمایل به مهاجرت دارد؛ به‌گونه‌ای که جوانان بیشترین و افراد مسن کمترین تمایل را به مهاجرت نشان داده‌اند. همچنین وضعیت تأهل یکی از قوی‌ترین روابط مشاهده‌شده را نشان می‌دهد؛ به‌طوری‌که نسبت افراد دارای تمایل به مهاجرت در میان مجردان بیش از متأهلان است. در خصوص جنس، اگرچه مردان نسبت به زنان تمایل بیشتری به مهاجرت نشان داده‌اند، اما شدت این رابطه بسیار ضعیف است. سطح تحصیلات نیز رابطه‌ای مثبت و معنادار با تمایل به مهاجرت نشان می‌دهد؛ به‌گونه‌ای که تمایل به مهاجرت در

سطوح تحصیلی بالاتر بیشتر مشاهده می‌شود. از منظر اقتصادی، هزینه خانوار رابطه‌ای مثبت و معنادار با تمایل به مهاجرت نشان می‌دهد؛ به‌گونه‌ای که خانوارهای با هزینه بالاتر، تمایل بیشتری به مهاجرت دارند. در مقابل، مالکیت محل سکونت رابطه‌ای معناداری با تمایل به مهاجرت نشان نداد.

در حوزه نگرشی، رضایت از زندگی رابطه معناداری با تمایل به مهاجرت نشان نداد. اگرچه نگرش فرهنگی مدرن و پایبندی به ارزش‌ها و هنجارهای دینی از نظر آماری معنادار هستند، اما اندازه اثر آن‌ها بسیار کوچک است و از نظر عملی اهمیت محدودی دارند.

در خصوص متغیرهای سطح دوم (شاخص‌های ساختاری استان‌ها شامل نرخ اشتغال، درصد شهرنشینی، ضریب جینی و شاخص توسعه انسانی)، سنجش رابطه مستقیم آن‌ها با تمایل فردی به مهاجرت از

بوم‌شناختی^۲ را به‌همراه دارد. از این‌رو، برای بررسی علمی، دقیق و هم‌زمان اثرات این متغیرهای ساختاری (سطح ۲) در کنار ویژگی‌های فردی (سطح ۱)، از مدل‌سازی چندسطحی (HLM) استفاده شد تا ضمن کنترل ساختار خوشه‌ای داده‌ها، برآوردهای دقیقی از اثرات هر دو سطح به دست آید.

طریق آزمون‌های دومتغیره کلاسیک (مانند کراس‌تب یا ضریب همبستگی پیرسون) از نظر روش‌شناختی مجاز نیست. تحلیل این متغیرها در سطح فردی منجر به "خطای تفکیک"^۱ و نقض فرض استقلال مشاهدات می‌گردد؛ از سوی دیگر، تحلیل آن‌ها در سطح تجمع‌یافته استانی نیز به دلیل محدودیت حجم نمونه (۳۱ استان) با کاهش شدید توان آماری آزمون‌ها همراه است و پدیده "خطای

جدول ۴. سطح رابطه متغیرهای فردی با متغیر تمایل به مهاجرت

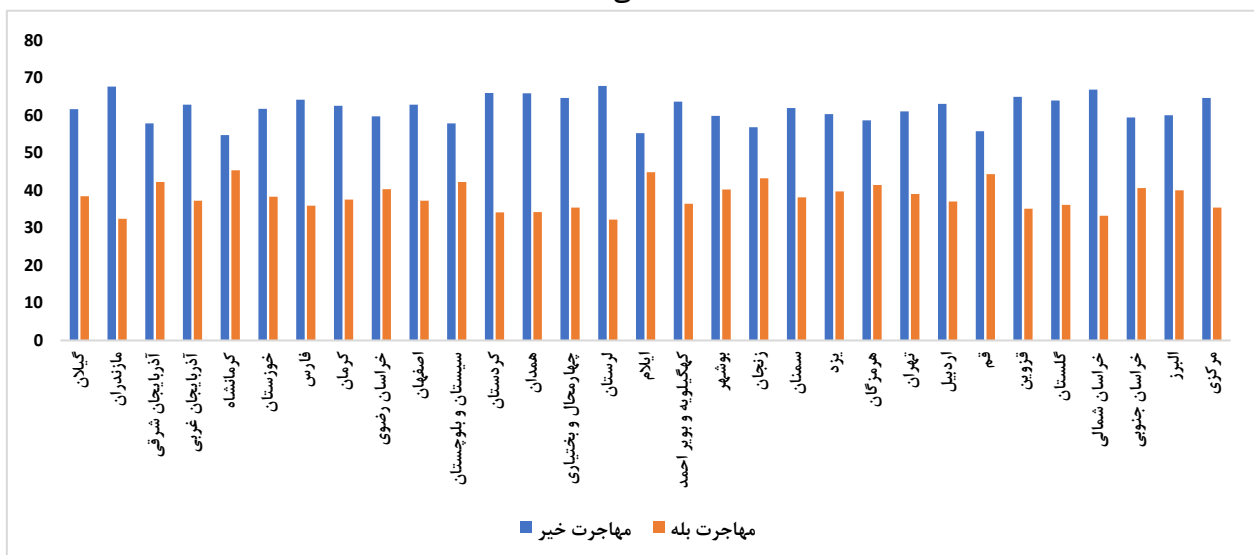
Table 4. Level of relationship between individual variables and the variable of intention to migrate

ردیف	متغیر مستقل	نوع آزمون	ضریب رابطه	سطح معناداری
۱	سن	کرامر V	۰/۲۶۹	S=۰/۰۰۱
۲	جنس	فی (Phi)	۰/۰۷۴	S=۰/۰۰۱
۳	تحصیلات	کرامر V	۰/۰۵۲	S=۰/۰۰۱
۴	وضعیت زناشویی	فی (Phi)	۰/۲۲۵	S=۰/۰۰۱
۵	رضایت از زندگی	کرامر V	۰/۰۰۹	S=۰/۵۰۲
۶	نگرش فرهنگی مدرن	کرامر V	۰/۰۲۳	S=۰/۰۱۵
۷	هزینه خانوار	کرامر V	۰/۰۳۳	S=۰/۰۰۲
۸	مالکیت مسکن	فی (Phi)	-۰/۰۲۲	S=۰/۰۰۵
۹	پایبندی دینی	کرامر V	۰/۰۴۰	S=۰/۰۰۱

ناهمگنی فضایی تمایل به مهاجرت

استان‌های: کرمانشاه ۴۵/۳ درصد، ایلام: ۴۴/۸ درصد، قم ۴۴ درصد و کمترین تمایل در استان‌های: لرستان ۳۲/۲ درصد، مازندران ۳۲/۴ و همدان ۳۴/۲ درصد ثبت شده است. وجود این تفاوت‌های استانی بیانگر ناهمگونی فضایی در توزیع تمایل به مهاجرت است و ضرورت بررسی سهم عوامل فردی و استانی را در قالب مدل‌های چندسطحی برجسته می‌کند.

یکی از یافته‌های مهم پژوهش، تفاوت‌های قابل‌توجه میان استان‌هاست (شکل ۲). نتایج نشان می‌دهد که میانگین تمایل به مهاجرت در سطح کشور ۳۸ درصد است، درحالی‌که این شاخص در سطح استان‌ها بین ۳۲/۲ تا ۴۵/۳ درصد متغیر است. بیشترین تمایل به مهاجرت در

شکل ۲. نمودار درصد پاسخگویان دارای تمایل به مهاجرت در استان‌های کشور

Figure 2. Percentage of respondents inclined to migrate across the country's provinces

¹ Disaggregation Bias

² Ecological Fallacy

چندسطحی برای برآورد همزمان اثرات فردی و استانی از نظر آماری و روش‌شناختی موجه است.

نتایج سطح فردی (سطح ۱)

یافته‌های حاصل از جدول چهار نشان می‌دهد که در سطح فردی، متغیرهای جنس، سن، وضعیت تأهل و تحصیلات اثر معناداری بر تمایل به مهاجرت دارند ($P < 0/05$) (جدول ۵).

نتایج نشان می‌دهد که زنان در مقایسه با مردان احتمال کمتری برای ابراز تمایل به مهاجرت دارند؛ به‌گونه‌ای که شانس تمایل به مهاجرت در میان زنان حدود ۲۱/۵ درصد کمتر از مردان است ($0/001$). با افزایش یک طبقه سنی، شانس تمایل به مهاجرت حدود ۴۹ درصد کاهش می‌یابد ($OR = 0/785$, $P < 0/001$). همچنین، وضعیت تأهل نقش بازدارنده معناداری دارد و افراد متأهل نسبت به مجردها حدود ۳۲ درصد تمایل کمتری به مهاجرت نشان می‌دهند ($0/679$). افزایش سطح تحصیلات با افزایش تمایل به مهاجرت همراه است؛ به‌گونه‌ای که با هر سطح افزایش در تحصیلات، شانس تمایل به مهاجرت حدود ۱۴/۶ درصد افزایش می‌یابد ($0/001$, $P < 0/001$). پس از کنترل همزمان سایر متغیرهای فردی و استانی، اثر متغیرهای هزینه خانوار، مالکیت مسکن، رضایت از زندگی، نگرش فرهنگی مدرن و پایبندی به ارزش‌ها و هنجارهای دینی از نظر آماری معنادار نبود.

جدول ۵. نتایج اثرگذاری متغیرهای سطح فردی بر تمایل به مهاجرت

Table 5. Results of the impact of individual-level variables on the intention to migrate

متغیر	ضریب B	P-value	Odds Ratio (OR)	تفسیر خلاصه
ثابت	۰/۵۱۱	۰/۰۰	۱/۶۶۸	شانس تمایل به مهاجرت ۶۶/۸٪ است.
جنس	-۰/۲۴۲	۰/۰۰	۰/۷۸۵	اگر فرد زن باشد، شانس تمایل به مهاجرت ۲۱/۵٪ کاهش می‌یابد.
سن	-۰/۶۷۶	۰/۰۰	۰/۵۰۹	با حرکت به گروه‌های سنی بالاتر، احتمال تمایل به مهاجرت کاهش ۴۹٪ کاهش می‌یابد؛ افراد جوان تمایل بیشتری دارند.
وضعیت زناشویی	-۰/۳۷۱	۰/۰۰	۰/۶۹۰	اگر فرد متأهل باشد، شانس تمایل به مهاجرت ۳۱٪ کاهش می‌یابد؛ مجردها تمایل بیشتری دارند.
هزینه خانوار	-۰/۰۰۱	۰/۹۴۳	۰/۹۹۹	غیر معنادار
تحصیلات	-۰/۱۳۶	۰/۰۰	۱/۱۴۶	هر سطح بالاتر تحصیلات، شانس تمایل به مهاجرت ۱۴/۶٪ افزایش می‌دهد.
نگرش فرهنگی	-۰/۰۴۰	۰/۲۵۱	۰/۹۶۱	غیر معنادار
مالکیت مسکن	-۰/۰۲۳	۰/۱۳۶	۰/۹۷۷	غیر معنادار
رضایت از زندگی	۰/۰۳۷	۰/۲۸۵	۱/۰۳۷	غیر معنادار
پایبندی به ارزش‌ها و هنجارهای دینی	-۰/۰۳۳	۰/۲۲۲	۰/۹۶۸	غیر معنادار

تمایل به مهاجرت حدود ۴/۸ درصد افزایش می‌یابد ($OR = 1/048$). درصد شهرنشینی اثر منفی و معناداری بر تمایل به مهاجرت نشان داد، هرچند اندازه اثر آن بسیار محدود بود ($OR = 0/991$). همچنین یافته‌ها نشان داد که متغیرهای ضریب جینی (نابرابری درآمدی) و نرخ اشتغال در سطح استان، اثر معناداری بر شکل‌گیری تمایل به مهاجرت در بین پاسخگویان ندارند.

پ) تحلیل چندسطحی عوامل مرتبط با تمایل به مهاجرت

یافته‌های دومتغیره نشان داد که برخی متغیرهای فردی با تمایل به مهاجرت رابطه معنادار دارند (جدول ۵). با این حال، تحلیل‌های دومتغیره قادر به تفکیک اثرات همزمان متغیرهای فردی و استانی نیستند. از این‌رو، در ادامه با استفاده از مدل رگرسیون لجستیک چندسطحی، سهم مستقل عوامل سطح فردی و ساختاری در تبیین تمایل به مهاجرت بررسی می‌شود. به‌منظور بررسی همزمان اثر عوامل فردی و ساختاری بر تمایل به مهاجرت، از مدل رگرسیون لجستیک چندسطحی با افراد در سطح اول و استان‌ها در سطح دوم استفاده شد. پیش از ورود متغیرهای تبیینی، مدل صفر به‌عنوان مبنای تحلیل اجرا گردید تا وجود تفاوت‌های بین استانی در تمایل به مهاجرت و ضرورت به‌کارگیری رویکرد چندسطحی آزمون شود.

مدل صفر و توجیه رویکرد چندسطحی

نتایج مدل صفر نشان داد که واریانس عرض از مبدأ در سطح استان‌ها معنادار است ($P < 0/001$, $00\tau = 0/044$) همچنین آزمون کای‌اسکوئر وجود تفاوت‌های معنادار بین استان‌ها در تمایل به مهاجرت را تأیید کرد. ضریب همبستگی درون‌کلاسی ($ICC = 0/013$). نشان داد که حدود ۱/۳ درصد از واریانس تمایل به مهاجرت به تفاوت‌های بین استانی مربوط است. هرچند این مقدار اندک است، اما معناداری واریانس سطح دوم بیانگر آن است که بخشی از تغییرات تمایل به مهاجرت در سطح استان‌ها متمرکز شده است. از این‌رو، استفاده از مدل

نتایج سطح استانی (سطح ۲)

در سطح ساختاری (سطح ۲)، نتایج حاصل از مدل‌سازی چندسطحی (جدول ۶) نشان می‌دهد که از میان متغیرهای کلان استانی، شاخص توسعه انسانی (HDI) و درصد شهرنشینی دارای اثر معناداری بر تمایل به مهاجرت هستند. افزایش شاخص توسعه انسانی با افزایش تمایل به مهاجرت همراه است؛ به‌گونه‌ای که با افزایش یک واحد در HDI، شانس

جدول ۶. نتایج اثرگذاری متغیرهای سطح استانی

Table 6. Results regarding the impact of province-level variables

متغیر	ضریب B	P-value	Odds Ratio (OR)	تفسیر کوتاه اثر
ثابت (G00)	-۰/۴۸۱	۰/۰۰	۰/۶۱۸	-
ضریب جینی	-۰/۰۲۴	۰/۹۷۰	۰/۹۷۷	اثر غیرمعنادار؛ تغییر درآمد سرانه تأثیر مشخصی بر تمایل به مهاجرت ندارد.
درصد شهرنشینی	-۰/۰۷۶	۰/۰۴۷	۰/۹۹۱	اثر معنادار؛ افزایش شهرنشینی کمی شانس تمایل به مهاجرت را کاهش می‌دهد.
شاخص توسعه انسانی استان	-۰/۰۴۷	۰/۰۳۶	۱/۰۴۸	با افزایش یک واحد HDI شانس تمایل به مهاجرت حدود ۵ درصد افزایش می‌یابد.
نرخ اشتغال	-۰/۰۳۲	۰/۱۵۸	۰/۹۶۹	اثر غیرمعنادار؛ تغییر نرخ بیکاری اثر قابل توجهی ندارد.

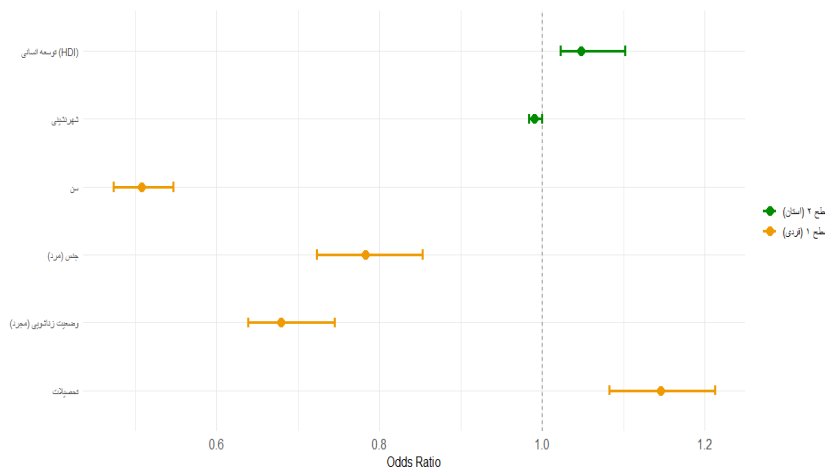
است؛ این امر بیانگر آن است که در استان‌های توسعه‌یافته‌تر، تمایل به مهاجرت افزایش می‌یابد. در مقابل، متغیر درصد شهرنشینی ($0/991$) اثر معکوس و بسیار خفیفی بر تمایل به مهاجرت دارد. در مجموع، نتایج مدل چندسطحی لجستیک نشان می‌دهد که تمایل به مهاجرت حاصل برهم‌کنش ویژگی‌های فردی و شرایط ساختاری استان‌هاست (شکل ۳). در سطح فردی، متغیرهای جمعیت‌شناختی و تحصیلات بیشترین نقش را در تبیین تمایل به مهاجرت داشتند، درحالی‌که در سطح استانی، توسعه انسانی بیش از شاخص‌های صرفاً اقتصادی اهمیت دارد. این یافته‌ها تأکید می‌کند که تحلیل تمایل به مهاجرت بدون توجه هم‌زمان به سطوح فردی و ساختاری، تصویری ناقص ارائه می‌دهد و استفاده از رویکرد چندسطحی امکان درک دقیق‌تر و واقع‌بینانه‌تری از سازوکارهای شکل‌گیری تمایل به مهاجرت در جامعه ایران فراهم می‌سازد.

بر پایه تحلیل‌های انجام شده، یافته‌های نهایی مدل دو سطحی لجستیک در جدول ۷ ارائه شده است. در سطح فردی (سطح ۱)، نتایج حاکی از آن است که سن، جنس و وضعیت زناشویی دارای اثرات بازدارنده معناداری بر تمایل به مهاجرت هستند. متغیر «سن» با نسبت شانس ($OR = 0/508$)، قدرتمندترین عامل در کاهش تمایل به مهاجرت محسوب می‌شود؛ به‌طوری‌که با افزایش هر گروه سنی، احتمال تمایل به مهاجرت به‌شدت کاهش می‌یابد. همچنین، زنان ($OR = 0/783$) و افراد متأهل ($OR = 0/679$)، در مقایسه با مردان و افراد مجرد، تمایل کمتری برای مهاجرت نشان می‌دهند. در لایه دیگر، افزایش سطح تحصیلات نیز هرچند با شدت کمتر، اما به طور معناداری با ($1/146$) احتمال تمایل به مهاجرت را افزایش می‌دهد. در سطح استانی (سطح ۲)، متغیرهای ساختاری سهم محدود، اما معنادار در تبیین تفاوت‌های استانی تمایل به مهاجرت دارند. شاخص توسعه انسانی (HDI) با ضریب مثبت ($OR = 1/048$) محرک افزایش تمایل به مهاجرت

جدول ۷. جدول نهایی تلفیقی مدل چندسطحی لجستیک

Table 7. Final consolidated table of the multilevel logistic model

سطح	متغیر	ضریب B	نسبت شانس (OR)	مقدار P	تفسیر کوتاه اثر
سطح ۲ (استان)	توسعه انسانی (HDI)	۰/۰۴۷	۱/۰۴۸	۰/۰۲۹	با افزایش توسعه، تمایل به مهاجرت بیشتر می‌شود.
سطح ۲ (استان)	شهرنشینی	-۰/۰۰۸	۰/۹۹۱	۰/۰۴۷	با افزایش شهرنشینی، تمایل به مهاجرت کمتر می‌شود.
سطح ۱ (فردی)	سن	-۰/۰۶۸	۰/۵۰۸	۰/۰۰۱	با افزایش سن، تمایل به مهاجرت به‌شدت کاهش می‌یابد.
سطح ۱ (فردی)	جنس (مرد)	-۰/۲۳۸	۰/۷۸۳	۰/۰۰۱	شانس تمایل به مهاجرت در زنان کمتر از مردان است.
سطح ۱ (فردی)	وضعیت زناشویی (مجرد)	-۰/۳۸۶	۰/۶۷۹	۰/۰۰۱	افراد متأهل تمایل کمتری نسبت به مجردها دارند.
سطح ۱ (فردی)	تحصیلات	۰/۰۴۳	۱/۱۴۶	۰/۰۳۹	با افزایش تحصیلات، تمایل به مهاجرت افزایش می‌یابد.

شکل ۳. نمودار ضرایب نسبت شانس (Odds Ratio) متغیرهای فردی و استانی در مدل چندسطحی

Figure 3. Odds ratio coefficients for individual and provincial variables in the multilevel model

بحث و نتیجه‌گیری

پژوهش حاضر با هدف تبیین چندسطحی عوامل مرتبط با تمایل به مهاجرت از ایران، با استفاده از داده‌های پیمایش ملی ارزش‌ها و نگرش‌های ایرانیان (۱۴۰۲) و شاخص‌های زمینه‌ای استان‌ها انجام شد. اهمیت رویکرد حاضر در آن است که تمایل به مهاجرت را نه صرفاً ویژگی فردی و نه صرفاً پیامد شرایط ساختاری، بلکه برآیند قرار گرفتن افراد با قابلیت‌ها، منابع و نگرش‌های متفاوت در زمینه‌های اجتماعی و توسعه‌ای متفاوت در نظر می‌گیرد. این رویکرد با چارچوب قابلیت‌ها و آرزوهای مهاجرتی سازگار است که میان «آرزو برای مهاجرت» و «توانایی تبدیل این آرزو به گزینه‌ای امکان‌پذیر» تمایز قائل می‌شود (De Haas, 2021).

نتایج مدل رگرسیون لجستیک چندسطحی نشان داد که بخش مهمی از تفاوت در تمایل به مهاجرت در سطح فردی قرار دارد، اما معناداری تفاوت‌های بین‌استانی نشان می‌دهد که زمینه محل زندگی نیز در شکل‌گیری این تمایل اهمیت دارد. بنابراین، یافته‌ها از ضرورت عبور از تبیین‌های تک‌سطحی حمایت می‌کنند. مرور نظام‌مند عوامل مؤثر بر آرزوهای مهاجرتی نیز نشان می‌دهد که این آرزوها حاصل مجموعه‌ای از عوامل فردی، اجتماعی و زمینه‌ای هستند و نمی‌توان آنها را به یک عامل منفرد فروکاست (Aslany et al., 2021). از این منظر، استفاده از مدل چندسطحی در پژوهش حاضر امکان تفکیک ویژگی‌های افراد از شرایط زمینه‌ای استان محل سکونت را فراهم کرده است.

در سطح فردی، سن یکی از عوامل مهم مرتبط با تمایل به مهاجرت بود و با افزایش سن، احتمال تمایل به مهاجرت کاهش یافت. این رابطه را می‌توان در چارچوب چرخه زندگی تفسیر کرد. افراد جوان‌تر معمولاً افق زمانی طولانی‌تری برای برنامه‌ریزی آینده دارند و در مقایسه با افراد مسن‌تر با محدودیت‌ها و تعهدات تثبیت‌شده کمتری مواجه‌اند؛ در نتیجه، مهاجرت می‌تواند برای آنان گزینه‌ای برای دستیابی به آینده مطلوب تلقی شود. یافته‌های پژوهش‌های مربوط به آرزوهای مهاجرتی نیز اهمیت ویژگی‌های جمعیت‌شناختی، از جمله سن را تأیید کرده‌اند (Aslany et al., 2021). در چارچوب قابلیت‌ها و آرزوها نیز جوانی را می‌توان دوره‌ای دانست که در آن دامنه آرزوهای آینده و قابلیت تغییر مسیر زندگی گسترده‌تر است (De Haas, 2021).

وضعیت تأهل نیز رابطه معناداری با تمایل به مهاجرت داشت؛ به‌گونه‌ای که افراد متأهل تمایل کمتری نسبت به افراد مجرد نشان دادند. این یافته را می‌توان با افزایش تعهدات خانوادگی و هزینه‌های اجتماعی و عاطفی تصمیم مهاجرت توضیح داد. مهاجرت برای فرد متأهل معمولاً تنها یک انتخاب فردی نیست، بلکه با تصمیم‌گیری درباره جابه‌جایی اعضای خانواده، وضعیت اقتصادی خانوار و شبکه‌های

اجتماعی همراه می‌شود. بنابراین، افزایش هزینه‌ها و پیچیدگی تصمیم می‌تواند قابلیت تبدیل آرزوی مهاجرت به یک گزینه عملی را کاهش دهد. این تفسیر با رویکرد قابلیت‌ها و آرزوها سازگار است؛ زیرا وجود آرزوی مهاجرت لزوماً به معنای برخورداری از توانایی تحقق آن نیست (Carling & Schewel, 2020).

تحصیلات از دیگر متغیرهای مهم در سطح فردی بود و رابطه‌ای مثبت با تمایل به مهاجرت داشت. این یافته را نمی‌توان صرفاً به این معنا تفسیر کرد که افراد تحصیل‌کرده از جامعه مبدأ ناراضی‌ترند. تحصیلات می‌تواند هم‌زمان دو سازوکار را فعال کند: نخست، افزایش قابلیت فرد از طریق مهارت، دانش و دسترسی به اطلاعات و دوم، گسترش افق‌های آرزومندانه و آشنایی با شیوه‌های متفاوت زندگی و فرصت‌های فراملی. در چارچوب قابلیت‌ها و آرزوهای مهاجرتی، همین هم‌زمانی اهمیت اساسی دارد؛ زیرا افزایش قابلیت مهاجرت می‌تواند فاصله میان «خواستن» و «توانستن» را کاهش دهد (De Haas, 2021). از این رو، رابطه مثبت تحصیلات با تمایل به مهاجرت را می‌توان بیشتر به‌عنوان پیامد افزایش قابلیت و گسترش افق انتخاب تفسیر کرد تا صرفاً واکنشی به محرومیت.

تفاوت مشاهده‌شده بر حسب جنس نیز نشان داد که مردان در مقایسه با زنان تمایل بیشتری به مهاجرت دارند. این تفاوت را باید در چارچوب نابرابری در دسترسی به منابع و فرصت‌های مهاجرتی تفسیر کرد. به‌عبارت دیگر، جنسیت می‌تواند بر میزان دسترسی افراد به منابع اقتصادی، شبکه‌های اجتماعی و امکان تصمیم‌گیری مستقل اثر بگذارد. بنابراین، تفاوت جنسیتی مشاهده‌شده را نمی‌توان صرفاً به تفاوت در ترجیحات فردی نسبت داد، بلکه بخشی از آن می‌تواند بازتاب تفاوت در قابلیت‌های مهاجرتی باشد. این برداشت با رویکردی که مهاجرت را حاصل تعامل آرزو و توانایی می‌داند، سازگار است.

در مقابل، رضایت از زندگی، نگرش‌های فرهنگی مدرن، پابندی به ارزش‌ها و هنجارهای دینی، هزینه خانوار و مالکیت مسکن پس از کنترل هم‌زمان سایر متغیرها رابطه معناداری با تمایل به مهاجرت نشان ندادند. این یافته به معنای بی‌اهمیتی مطلق این متغیرها نیست؛ بلکه نشان می‌دهد اثر مستقل آنها در مدل حاضر آشکار نشده است. بخشی از این عوامل ممکن است از طریق متغیرهای دیگری مانند سن، تحصیلات، وضعیت اقتصادی یا قابلیت‌های فردی بر تمایل به مهاجرت اثر بگذارند. از سوی دیگر، همان‌گونه که در ادبیات مهاجرت میان آرزو، تصمیم و تحقق مهاجرت تمایز گذاشته می‌شود، متغیری که در مرحله شکل‌گیری آرزوی مهاجرت اثر محدودی دارد، ممکن است در مراحل تصمیم‌گیری یا تحقق مهاجرت اهمیت بیشتری پیدا کند (Czaika & Vothknecht, 2014). بنابراین، عدم معناداری این متغیرها نباید به‌صورت ساده به حذف نقش آنها در فرایند مهاجرت تعبیر شود.

چارچوب چندسطحی نیز همین تفاوت میان «زمینه» و «تجربه فرد از زمینه» از دلایل اصلی ضرورت تحلیل هم‌زمان سطوح مختلف است (Hox et al., 2017).

در مجموع، یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که تمایل به مهاجرت در ایران را نمی‌توان صرفاً واکنشی به محرومیت یا نارضایتی از شرایط موجود دانست. اهمیت سن، تأهل و تحصیلات در سطح فردی و رابطه مثبت توسعه انسانی در سطح استانی، تصویری پیچیده‌تر ارائه می‌کند، هرچه افراد از قابلیت‌ها و منابع بیشتری برای تصور و تحقق یک آینده متفاوت برخوردار باشند، امکان شکل‌گیری تمایل به مهاجرت نیز می‌تواند افزایش یابد. بنابراین، مهاجرت ممکن است نه فقط محصول «فشار برای خروج»، بلکه در برخی شرایط نتیجه «گسترش ظرفیت انتخاب» نیز باشد. این برداشت با چارچوب قابلیت‌ها و آرزوهای مهاجرتی و شواهد مطالعاتی درباره تعیین‌کننده‌های آرزوهای مهاجرتی سازگار است (Aslany et al., 2021).

از نظر نظری، یافته‌های پژوهش بر اهمیت پیوند دادن عاملیت فردی و ساختار اجتماعی در مطالعه تمایل به مهاجرت تأکید می‌کند. فرد دارای آرزوهای مهاجرتی در خلأ تصمیم نمی‌گیرد؛ قابلیت‌ها، منابع و محدودیت‌های او در زمینه اجتماعی و اقتصادی محل زندگی شکل می‌گیرد. درنتیجه، تحلیل تمایل به مهاجرت مستلزم توجه هم‌زمان به موقعیت فرد و زمینه‌ای است که انتخاب‌های او در آن شکل می‌گیرد. این نتیجه با رویکردهای چندسطحی در تحلیل پدیده‌های اجتماعی و نیز با چارچوب قابلیت‌ها و آرزوهای مهاجرتی همخوانی دارد (Hox et al., 2017).

از نظر سیاستی، یافته‌ها نشان می‌دهد که سیاست‌گذاری در حوزه مهاجرت نباید صرفاً بر کاهش عوامل دافعه اقتصادی متمرکز باشد. به‌ویژه در مورد جوانان و افراد تحصیل‌کرده، ایجاد امکان واقعی برای اشتغال، پیشرفت حرفه‌ای، مشارکت اجتماعی و بهره‌گیری از مهارت‌ها می‌تواند اهمیت بیشتری داشته باشد. همچنین، رابطه مثبت توسعه انسانی با تمایل به مهاجرت نشان می‌دهد که توسعه به‌تنهایی سیاستی برای کاهش تمایل به مهاجرت نیست؛ بلکه نحوه توزیع فرصت‌های ناشی از توسعه و امکان بهره‌گیری افراد از قابلیت‌های خود در جامعه مبدأ نیز اهمیت دارد. از این‌رو، سیاست‌های توسعه‌ای باید در کنار ارتقای شاخص‌های رفاه، بر ایجاد فرصت‌های واقعی برای تحقق اهداف فردی و اجتماعی نیز تمرکز کنند.

پژوهش حاضر، همانند هر مطالعه مبتنی بر داده‌های پیمایشی و ثانویه، با محدودیت‌هایی مواجه است که در تفسیر یافته‌ها باید مورد توجه قرار گیرد. نخست، مقطعی بودن داده‌های پیمایش ملی ارزش‌ها و نگرش‌های ایرانیان ۱۴۰۲ امکان بررسی تغییرات زمانی تمایل به مهاجرت و استنتاج روابط علی میان متغیرها را محدود می‌کند. از این‌رو،

در سطح استانی، مهم‌ترین یافته پژوهش رابطه مثبت و معنادار شاخص توسعه انسانی با تمایل به مهاجرت بود. اهمیت این یافته در آن است که برخلاف انتظار ساده‌ای که توسعه بیشتر را معادل کاهش انگیزه مهاجرت می‌داند، استان‌های برخوردارتر از توسعه انسانی، در این پژوهش با سطح بالاتری از تمایل به مهاجرت همراه بودند. این نتیجه با چارچوب قابلیت‌ها و آرزوهای مهاجرتی قابل تفسیر است. توسعه می‌تواند علاوه بر بهبود رفاه و کاهش برخی محدودیت‌های مبدأ، قابلیت‌های فردی را نیز افزایش دهد؛ از جمله از طریق گسترش آموزش، دسترسی به اطلاعات، ارتباطات و دامنه انتخاب‌های زندگی. درنتیجه، توسعه ممکن است هم‌زمان با کاهش برخی عوامل دافعه، ظرفیت افراد برای انتخاب مهاجرت را افزایش دهد (De Haas, 2021). از این‌منظر، رابطه مثبت توسعه انسانی و تمایل به مهاجرت را می‌توان در قالب پارادوکس توسعه و مهاجرت تفسیر کرد. در مراحل پایین توسعه، محدودیت منابع ممکن است حتی در صورت وجود آرزوی مهاجرت، مانع تبدیل آن به یک گزینه عملی شود؛ با افزایش توسعه، این محدودیت‌ها کاهش یافته و قابلیت مهاجرت افزایش می‌یابد. بنابراین، توسعه الزاماً به کاهش تمایل به مهاجرت منجر نمی‌شود و در برخی شرایط می‌تواند امکان تحقق آرزوهای مهاجرتی را نیز بیشتر کند. این تفسیر با تمایز میان آرزو و توانایی مهاجرت در چارچوب نظری (De Haas, 2021) همخوان است. باین‌حال، باتوجه به مقطعی بودن داده‌ها، این رابطه نباید به‌عنوان اثر علی قطعی توسعه انسانی بر تمایل به مهاجرت تفسیر شود.

در مورد نسبت جمعیت شهری، اثر مشاهده‌شده منفی و در مرز معناداری قرار داشت. این نتیجه می‌تواند نشان دهد که شهرنشینی بیشتر، از طریق دسترسی گسترده‌تر به خدمات، زیرساخت‌ها و فرصت‌های اقتصادی، بخشی از عوامل دافعه محیط مبدأ را کاهش می‌دهد. باین‌حال، شهرنشینی هم‌زمان می‌تواند دسترسی افراد به اطلاعات، شبکه‌ها و فرصت‌های مهاجرتی را افزایش دهد. بنابراین، جهت منفی و اندازه محدود اثر مشاهده‌شده نشان می‌دهد که رابطه شهرنشینی و تمایل به مهاجرت را نمی‌توان رابطه‌ای ساده و یک‌سویه تلقی کرد.

در مقابل، ضریب جینی و نرخ بیکاری استانی در مدل رابطه معناداری با تمایل به مهاجرت نشان ندادند. این یافته نشان می‌دهد که تفاوت‌های استانی در نابرابری درآمدی و وضعیت بازار کار، پس از کنترل ویژگی‌های فردی، به‌تنهایی برای توضیح تفاوت تمایل به مهاجرت کافی نیستند. این نتیجه اهمیت توجه به تعامل میان عوامل ساختاری و ویژگی‌های فردی را برجسته می‌کند؛ زیرا یک شرایط ساختاری مشابه ممکن است برای افراد مختلف، بسته به منابع، تحصیلات، سن و موقعیت خانوادگی، معنای متفاوتی داشته باشد. در

کیفیت خدمات عمومی، فرصت‌های اشتغال و آموزشی و شبکه‌های مهاجرتی، می‌تواند تصویر جامع‌تری از نقش شرایط ساختاری در شکل‌گیری آرزوها و قابلیت‌های مهاجرتی ارائه دهد. استفاده از سطوح جغرافیایی خردتر از استان، در صورت دسترسی به داده‌های مناسب، نیز می‌تواند تفاوت‌های زمینه‌ای درون‌استانی را آشکارتر سازد. چنین رویکردی می‌تواند به درک دقیق‌تر تعامل میان عاملیت فردی، آرزوهای مهاجرتی، قابلیت‌های مهاجرت و ساختار فرصت‌های اجتماعی و فضایی در ایران کمک کند.

سپاس‌گزاری

این مقاله برگرفته از پایان‌نامه مقطع کارشناسی ارشد نویسنده سوم با عنوان «تحلیل چندسطحی تعیین‌کننده‌های تمایل به مهاجرت از ایران» می‌باشد که با حمایت مالی اداره کل ورزش و جوانان استان تهران انجام شده است.

منابع

اکبری، یونس (۱۴۰۰). فهم ذهنی مهاجران از جاذبه و دافعه مقصد و مبدأ مهاجرت: مطالعه موردی مهاجران محله خلیج فارس شمالی تهران. *نامه انجمن جمعیت‌شناسی ایران*، ۱۵(۳۰): ۳۲۱-۳۴۲.

DOI: <https://dx.doi.org/10.22034/jpai.2021.134727.1157>

بزرگزاد، سعیده؛ کاظمی پور، شهلا؛ محسنی، رضاعلی (۱۳۹۹). بررسی عوامل اجتماعی-اقتصادی مؤثر بر میزان گرایش نخبگان به مهاجرت خارج از کشور. *مطالعات راهبردی ورزش و جوانان*، ۱۹(۴۸): ۲۹۷-۳۲۱.

https://faslname.msy.gov.ir/article_387.html

پژوهشگاه فرهنگ، هنر و ارتباطات (۱۴۰۲). پیمایش ملی ارزشها و نگرشهای ایرانیان، موج چهارم، تهران. <https://www.ricac.ac.ir/pages/1563>
حسین‌زاده، رمضان (۱۴۰۳). روش‌های تحقیق در علوم رفتاری (راهنمای عملی تحقیق). تهران: انتشارات ساوالان.

دراهمی، احمد (۱۴۰۴). تمایل به مهاجرت (داخلی/بین‌المللی) در میان جوانان و عوامل پشتیبان جمعیتی و اجتماعی آن (مورد مطالعه شهرستان آبدانان). *نامه انجمن جمعیت‌شناسی ایران*، ۱۹(۳۸): ۲۹۹-۳۳۲.

<https://doi.org/10.22034/jpai.2024.2032800.1359>

رضایی، مریم و صادقی، رسول (۱۴۰۰). سودای مهاجرت: تمایل ایرانی‌ها به مهاجرت و عوامل تعیین‌کننده آن، *پژوهش‌های جامعه‌شناسی معاصر*، ۱۰(۱۸): ۳۲-۶۲. <https://doi.org/10.22084/csr.2021.21216.1772>

صادقی، رسول؛ اسمعیلی، نصیبه؛ عباسی شوازی، محمدجلال (۱۴۰۰). تحصیلات، توسعه و مهاجرت‌های داخلی در ایران. *نامه انجمن جمعیت‌شناسی ایران*، ۱۶(۳۱): ۱۹۳-۲۱۵. <https://doi.org/10.22034/jpai.2021.128570.1152>

عباسی‌شوازی، محمدجلال؛ صادقی، رسول؛ محمدی، عبدالله (۱۳۹۵). ماندن یا مهاجرت دوباره مهاجران بازگشته افغانستانی از ایران به کشورشان و عوامل تعیین‌کننده آن. *نامه انجمن جمعیت‌شناسی ایران*، ۱۱(۲۲): ۴۱-۱۰.

<https://dor.isc.ac/dor/20.1001.1.1735000.1395.11.22.1.1>

عبداللهی، عادل و رضایی، مریم (۱۴۰۱). تمایل به مهاجرت از ایران و عوامل مؤثر بر آن: نتایج تحلیل ثانویه پیمایش سرمایه اجتماعی در سال ۱۳۹۷. *فصلنامه مطالعات میان‌رشته‌ای در علوم انسانی*، ۱۴(۴): ۱۵۹-۱۸۷.

<https://doi.org/10.22035/isih.2022.4600.4549>

کارشکی، حسین و حاجی‌نژاد، زهرا (۱۳۹۸). مدل‌سازی چندسطحی (مدل‌های خطی سلسله‌مراتبی) با نرم‌افزار HLM، جهاد دانشگاهی.

روابط مشاهده‌شده در این پژوهش باید به‌عنوان روابط آماری و تبیین‌های مبتنی بر چارچوب نظری تفسیر شوند و نه شواهد قطعی درباره علیت.

دوم، محدود بودن دامنه متغیرهای سطح استانی از دیگر محدودیت‌های پژوهش است. اگرچه شاخص توسعه انسانی، نسبت جمعیت شهری، نرخ اشتغال و ضریب جینی ابعاد مهمی از شرایط اقتصادی، اجتماعی و توسعه‌ای استان‌ها را پوشش می‌دهند، شرایط زمینه‌ای مؤثر بر تمایل به مهاجرت پیچیده‌تر از آن است که بتوان آن را به این چهار شاخص محدود کرد. عواملی مانند کیفیت حکمرانی و عملکرد نهادها، سرمایه اجتماعی، کیفیت خدمات عمومی، فرصت‌های شغلی و آموزشی، شبکه‌های مهاجرتی و ادراک افراد از آینده نیز می‌توانند در شکل‌گیری آرزوها و قابلیت‌های مهاجرتی نقش داشته باشند؛ باین‌حال، این متغیرها در داده‌های مورد استفاده با سطح زمانی و جغرافیایی مناسب برای ورود به مدل در دسترس نبودند.

درنتیجه، بخشی از واریانس باقیمانده در سطح استان ممکن است ناشی از عوامل زمینه‌ای مشاهده‌نشده یا اندازه‌گیری‌نشده باشد. بنابراین، وجود تفاوت معنادار میان استان‌ها پس از کنترل متغیرهای فردی را نمی‌توان به معنای آن دانست که چهار شاخص واردشده تمامی تفاوت‌های بین‌استانی را توضیح می‌دهند. همچنین، ضرایب متغیرهای سطح استانی باید به‌عنوان ارتباط این شاخص‌ها با تمایل به مهاجرت تفسیر شوند، نه به‌عنوان برآوردی از اثر کلی و جامع شرایط ساختاری استان. این محدودیت، به‌ویژه باتوجه‌به استفاده از داده‌های ثانویه، اهمیت دارد؛ زیرا انتخاب و طراحی اولیه متغیرهای زمینه‌ای خارج از کنترل پژوهشگر بوده است.

سوم، برخی عوامل بالقوه مهم در سطح فردی نیز در داده‌های مورد استفاده قابل سنجش یا در دسترس نبوده‌اند؛ از جمله تجربه مهاجرت اعضای خانواده، برخورداری از شبکه‌های مهاجرتی، ادراک از کیفیت حکمرانی و برخی ابعاد انتظارات فرد از آینده. ازاین‌رو، نبود رابطه معنادار برخی متغیرهای واردشده در مدل را نباید لزوماً به معنای بی‌اهمیت بودن کلی آن ابعاد در فرایند شکل‌گیری تمایل به مهاجرت تلقی کرد. همچنین، باتوجه‌به اینکه متغیر وابسته پژوهش تمایل به مهاجرت است، یافته‌ها مستقیماً رفتار مهاجرتی بالفعل را توضیح نمی‌دهند و فاصله میان آرزو، تصمیم و تحقق مهاجرت همچنان نیازمند بررسی مستقل است.

براین‌اساس، پیشنهاد می‌شود پژوهش‌های آتی با استفاده از داده‌های طولی و چنددوره‌ای، امکان بررسی تغییرات تمایل به مهاجرت و سازوکار تبدیل آن به تصمیم و رفتار واقعی مهاجرت را فراهم کنند. همچنین، تلفیق داده‌های پیمایشی با مجموعه گسترده‌تری از شاخص‌های زمینه‌ای، از جمله کیفیت حکمرانی، سرمایه اجتماعی،

نوبخت، رضا و رستمعلی زاده، ولی اله (۱۴۰۴). تعیین‌کننده‌های زمینه‌ای و ساختاری تمایل به مهاجرت از کشور در بین جوانان: مطالعه‌ای در شهر بوشهر. *نامه انجمن جمعیت‌شناسی ایران*، ۱۸(۳۶): ۲۶۵-۳۰۴.

<https://doi.org/10.22034/jpai.2024.2020272.1324>

Aslany, M., Carling, J., Mjelva, M. B., Sommerfelt, T. (2021). Systematic review of determinants of migration aspirations. *Changes*, 1(18).

<https://www.quantmig.eu/res/files/QuantMig%20D22%202021-01-29.pdf>

Bourdieu, P. (1986). the forms of capital. in j. richardson (ed.), handbook of theory and research for the sociology of education (pp. 241-258). Greenwood Press.

Carling, J., & Schewel, K. (2018). Revisiting aspiration and ability in international migration. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 44(6): 945-963.

<https://doi.org/10.1080/1369183X.2017.1384134>

Carling, J., & Schewel, K. (2020). : revisiting aspiration and ability in international migration. in aspiration, desire and the drivers of migration (pp. 37-55). Routledge.

<https://www.taylorfrancis.com/chapters/edit/10.4324/9780429281181-2/-j%C3%B8rgen-carling-kerilyn-schewel>

Czaika, M., & Vothknecht, M. (2014). Migration and aspirations—are migrants trapped on a hedonic treadmill? *IZA Journal of Migration*, 3(1): 1. <https://doi.org/10.1186/2193-9039-3-1>

De Haas, H. (2021). A theory of migration: the aspirations-capabilities framework. *Comparative Migration Studies*, 9(1): 8. <https://doi.org/10.1186/s40878-020-00210-4>

De Haas, H., Castles, S., & Miller, M.J. (2019). The age of migration: international population movements in the modern world. Bloomsbury Publishing. <https://www.bloomsbury.com/uk/age-of-migration-9781352007121/>

De Jong, G.F. (2000). Expectations, gender, and norms in migration decision-making. *Population Studies*, 54(3): 307-319. <https://doi.org/10.1080/713779089>

Dekker, R., & Engbersen, G. (2014). How social media transform migrant networks and facilitate migration. *Global Networks*, 14(4): 401-418. <https://doi.org/10.1111/glob.12040>

Global Data Lab (2022). <https://globaldatalab.org/shdi/>

Hox, J., Moerbeek, M., Van de Schoot, R. (2017). Multilevel analysis: techniques and applications. Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781315650982>

Jong, G.F., & Fawcett, J.T. (1981). Motivations for migration: an assessment and a value-expectancy research model, migration decision making: multidisciplinary approaches to micro-level studies in developed and developing countries (pp. 13-58). <https://doi.org/10.1016/B978-0-08-026305-2.50008-5>

Lee, E.S. (1966). A theory of migration. *Demography*, 3(1): 47-57. <https://doi.org/10.2307/2060063>

Massey, D.S., Arango, J., Hugo, G., Kouaouci, A., Pellegrino, A., Taylor, J.E. (1993). Theories of international migration: a review and appraisal. *Population and Development Review*, 19(3): 431-466. <https://doi.org/10.2307/2938462>